

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	14/1	2020	51-81
----------------------------	------	------	-------

ZAMANIN TANIMI: HİTİT METİNLERİNDE ‘meħur’ KAVRAMI*

Sevgül ÇİLİNGİR CESUR**
ORCID: 0000-0001-6943-7153

Makale Bilgisi

Başvuru: 18 Ocak 2020

Kabul: 18 Mayıs 2020

Article Info

Received: January 18, 2020

Accepted: May 18, 2020

Öz

Zaman, sürekli bir devinim içinde olan ve insanın kontrol edemediği fakat ona bağlı yaşamaktan da kurtulamadığı bir olgudur. Ekonomisinin ve yaşamının büyük bölümü tarıma dayalı olan Hitit toplumu için de zaman, yaşamın en önemli parçasıdır ve onun merkezinde durur. Metinlerde özellikle mevsimler, gün bölümleri ve bunların içinde daha sınırlı bir zamanı ifade eden kullanımlara yer verilir. Bu bakımdan Hitit toplumunda zaman, farklı açılardan ele alınabilecek çok yönlü bir araştırma alanıdır. Bu makale, Hitit

* Bu makale, TÜBİTAK 2219/A Programı tarafından desteklenen “Hitit Ritüellerinde Zaman Kavramları ve Zamansallık (CTH 390-500)” başlıklı araştırma projesi kapsamında Würzburg Julius-Maximilians Üniversitesi Eski Yakındoğu Çalışmaları Kürsüsü’nde (*Lehrstuhl für Altorientalistik*) ve Mainz Bilimler Akademisi’ndeki Hitit Arşivi’nde yapılan çalışmalar sonucu yazılmıştır. Çalışmaya desteklerinden ötürü başta Prof. Dr. Daniel Schwemer olmak üzere her iki kuruma da teşekkürlerimi sunarım. Metindeki kısaltmalarda *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CHD)* takip edilmiştir.

** Araş. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Turizm Rehberliği Anabilim Dalı. E-mail: sevgul.cilingir.cesur@ege.edu.tr

metinlerinde geçen ve genel bir kavram olarak zamanı tanımlayan mehur ifadesine odaklanmaktadır. Bunun için öncelikle bu kavrama atfedilen anlamlar ele alınacaktır. Böylece Hititlerin 'zaman' dediği olgunun aslında birden fazla tanımı olduğu ortaya konacaktır. Ardından metinlerde mehur ile kullanılarak daha sınırlı bir zaman dilimini ifade eden sözcük grupları incelenecek ve Hitit literatüründe zaman algısı konusunda çeşitli tespitler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Zaman, mehur, Mevsim, Gün

Abstract

Defining 'Time': The Term 'mehur' in Hittite Texts

Time is a phenomenon that is constantly in motion and which humankind can neither control nor free themselves from. For the Hittites, whose life and economy was mostly agrarian, time was the key element of life and stood at its center. Hittite texts include several terms defining seasons, different divisions of a day, and expressions that describe more limited seasonal or diurnal time segments. In this regard, time in the Hittite society is a multi-faceted research topic, which may be studied from various perspectives. This article focuses on the term "mehur", which, in Hittite texts, refers to a general concept of time. By discussing the meanings attributed to this concept in the first place, it is revealed that time as a phenomenon had more than one definition for the Hittites. Subsequently, phrases that contain mehur and express a more limited time period are examined, and several points concerning the perception of time in Hittite literature are presented in conclusion.

Keywords: Hittite, Time, mehur, Season, Day

Giriş

Zaman ve zaman olgusu, Hitit kültürünün anlaşılması en zor alanlarından biridir. Konunun zorluğu pek çok farklı boyutunun olmasından gelir. Çağ, mevsim, dönem, devir gibi çeşitli anlamları içinde barındıran zaman ifadesi farklı açılardan ele alınabilir. Nitekim günümüze kadar yapılan çalışmalarda Hitit toplumunun zaman algısı bağlamında mevsimler, yıl ve ayların durumu, günün bölümleri gibi konular çalışılmıştır. Fakat bunlar içerisinde makalenin konusunu oluşturan ve Hitit metinlerinde zamanı ifade

eden *meḥur* kelimesi üzerine yalnızca dil bilimsel incelemeler yapılmıştır.¹ Hitit metinlerinde geçen zaman kavramları konusunda en genel çalışma Beckman'ın “*Zeit. B. Bei den Hethitern*” başlıklı makalesidir. Ancak bu çalışmada Hitit metinlerinde mevsim, geçmiş, şimdi ve gelecek gibi zaman kavramları üzerinde yoğun olarak durulmuş, *meḥur* ifadesine yalnızca günün bölümleri içinde çok kısa değinilmiştir.² Buna ek olarak metin tercüme ve yorumlarını içeren yayınlarda, incelenen metinde *meḥur* ifadesi geçiyorsa yorumlar kısmında bu kavrama da kısaca değinildiği görülür. Dolayısıyla yukarıdaki satırlarda adı geçen çalışma dışında Hitit belgelerinde kullanılan *meḥur* ifadesiyle ilgili günümüze kadar yapılmış geniş çaplı bir araştırma bulunmamaktadır. Bu makalede, *meḥur* kavramı ve bu kavramın geçtiği metinlerden hareketle Hititlerin zamana atfettikleri anlamlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylelikle soyut bir olgu olan zamanı somut verilerden yani çivi yazılı metinlerden hareketle tanımlayarak Hititlerin zamana atfettikleri bir takım özellikler tespit edilecektir.

Hitit metinlerinde zamanın karşılığı olarak kullanılan *meḥur*³ sözcüğünü Friedrich, Tischler ve Ünal doğrudan ‘zaman’ şeklinde tercüme ederken⁴ Puhvel, bu ifadenin ‘zaman’ dışında ‘dönem, mevsim’ anlamlarını da taşıdığı görüşündedir.⁵ Kloekhorst ise *meḥur* terimi ile ‘belirli bir zamanın, akıp giden ve tekerrür eden bir zaman diliminin’ tanımlandığı görüşündedir.⁶

Metinlerde *meḥur*'un kullanımını iki ana başlıkta incelemek mümkündür. Bunlardan ilki, zamanla birlikte geçen fiiller, ikincisiyse *meḥur* ile kullanılan ve daha sınırlı bir zaman dilimini işaret eden, yılın ya da günün belli bir dönemine/dilimine karşılık gelen zaman kalıplarıdır. Bu çalışmada ilk olarak *meḥur* sözcüğüyle geçen fiiller ardından da *meḥur* kelimesiyle kurulan zaman kalıpları ele alınacaktır. Ayrıca zaman kalıpları içerisinde bir

¹ Bu çalışmalar için bkz. dipnot 4, 5 ve 6.

² Gary Beckman, “Zeit (time). B. Bei den Hethitern”, *Reallexikon der Assyriologie (und Vorderasiatischen Archäologie)* 15, (2017): 248-250.

³ Hitit metinlerinde zamanla ilişkili olan diğer sözcükler *lammar*, *pantala-* ve *meya(n)ni*'dir. *lammar*, ‘an, zamanın daha küçük bir parçası, anlık, hemen’ anlamına gelir. CHD L-N, 36-37; HEG L-M, 29-31; HED L, 57-58. *pantala-* ‘an, dönem’ olarak tercüme edilir. CHD P, 94; HEG P, 416-417. *meya(n)ni* ise ‘yıla ilgili bir kavram, her yıl yaşanan bir zaman dilimi, yılın belli bir dönemi’ şeklinde çevrilir ve genellikle Sümerce yıl (MU.KAM) ifadesiyle kullanılır. CHD L-N, 229-234; HED M, 113-117; HEG L-M, 174-177. Fakat *meḥur* ile karşılaştırıldığında bu sözcüklerin metinlerdeki kullanımı sınırlıdır.

⁴ HW, 139; HEG L-M, 170; Ahmet Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2007), 442.

⁵ HED M, 111.

⁶ Alwin Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, (Leiden-Boston: Brill, 2008), 568.

ayrıma gidilerek önce yılın belli bir dönemine denk gelen ifadeler ardından günün belli bir dilimini tanımlayan kalıplar incelenecektir.

'meħur, Sözcüğüyle Kullanılan Fiiller

meħur sözcüğüyle kullanılan fiiller zamanın nasıl tanımlandığı bilgisini içerir. Hititlerin zaman algısının yüzü geleceğe dönüktür.⁷ İçinde bulunulan an çoktan geçmiştir. Bu nedenle zaman kelimesiyle kullanılan fiiller daha çok gelen bir zamanı tanımlar ve genellikle geniş zamanda çekimlenir.

meħur ile kullanılan fiillerden ilki 'gitmek, gelmek, yürümek, ilerlemek, geçip gitmek' anlamına gelen Hititçe *iya-*'dır.⁸ Bu duruma tablet kataloglarına ait bir metinden örnek verilebilir. Yeryüzünün Güneş Tanrıçası için kutlanan bir bayramın anlatıldığı metinde şu ifadeler geçer:

“(4)[... Tablet(ler): Kral (ve) kraliçe], [Y]eryüzünün Güneş Tanrıçası için (5)[ ]'nin zamanı [ ] geldiğinde. Bitirildi.”⁹

Hitit metinlerinde zamanı tanımlayan bir diğer fiil *tiya-*'dır. 'Girmek, yürümek, çıkmak' gibi anlamları olan bu eylem, zaman için kullanıldığında 'zamanın gelmesi' şeklinde tercüme edilir.¹⁰ Bu kullanıma I.⁷ Tudhaliya'nın¹¹ askeri talimatlarını içeren metinde geçen şu satırları örnek vermek mümkündür:

“(8-9)Dahası birlikler (ve) savaş arabalarından sorumlu siz beyler, siz sınır karakollarının yöneticileri: (10)Bir bey için birliklerin (ve) savaş arabalarının harekete geçme zamanı gelir gelmez (11)[...] [birlikleri] (ve) [sa]vash arabalarını harekete geçirmek için (12)[...] benim Efendimin varlığında değil

⁷ Beckman, “Zeit”, 249.

⁸ HW, 80; HEG I-K, 343-345; HED E-I, 330-335; Ünal, *Hititçe*, 289-290.

⁹ CTH 277.3; “(4)[x TUP-PU ma-a-an LUGAL MUNUS.LUGAL t]ák-na-aš DUTU-un I-NA (5)[ ]x me-ħur i-ia-an-zi QA-TP” (KUB 30.54 Öy. I 4'-5'. Paola Dardano, *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282) (StBoT 47)*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 2006), 119-120). Tabletın *meħur* ifadesinden önceki kısmı tahrip olmuştur. Ancak Dardano, *meħur*'dan hemen önce yer alan dikey işaret nedeniyle onun, Hitit metinlerinde sıklıkla *meħur* ile geçen ve 'akşam, alaca karanlık' anlamına gelen *nekuz(a)* ile tamamlanmasını önerir. Dardano, *Tontafelkataloge*, 119. Ayrıca bayram ve ritüel metinlerinde Yeryüzünün Güneş Tanrıçası için yapılan sunumların genellikle akşam ve gece olması bu öneriyi destekler.

¹⁰ HW, 223; HEG T, D/3, 357-362; Ünal, *Hititçe*, 723.

¹¹ Metnin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Sedat Alp, “Hitit Kralı IV.(?) Tudhaliya'nın Askeri Fermanı”, *Belleten* 11/43, (1947): 383-414; Giuseppe del Monte, “Le «istruzioni militari di Tudhaliya»”, *Studi Classici e Orientali* 24, (1975): 127-140; Mauro Giorgieri, “Zu den Treueiden mittelhethitischer Zeit”, *Altorientalische Forschungen* 32/2, (2005): 343-344; Franca Pecchioli Daddi, “Die mittelhethitischen iħiul-Texte”, *Altorientalische Forschungen* 32/2, (2005): 281; Jared Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts (SBL 31)* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 144.

(13)[...] [de]r: “[...] birlikler ve savaş arabala[rı] bana (14)[...], [birlikleri] (ve) [sa]vaş arabalarını harekete geçirmelisiniz. (15)[... Hız]lıca getirin. (16-18)[... hare]kete geçirmek için [... tüm] kal[binizle ...]”¹²

Kizzuvatna’dan bir bayram ritüeli fragmanında da *meḥur* ifadesi *tiya-* fiiliyle kullanılır. Su aracılığıyla bir arındırma büyüsunün yapıldığı anlaşılan metinde, ‘*zaman geldiğinde (meḥur tiyazi)*’ *tapri-* adamlarının¹³ tanrıların (ritüel) malzemeleriyle bir uygulama yaptıkları anlaşılır.¹⁴ Bu kısım oldukça kırık olmasına rağmen zamanın gelmesi ifadesiyle ritüel içinde yeni bir büyü grubunun uygulanmaya başlandığı düşünülmelidir.

Hititçe *meḥur* ifadesi ile kullanılan ve zamanın önemini vurgulayan bir diğer fiil ‘önem kazanmak, belirginleşmek, kendini göstermek’ anlamına gelen *tukk-* kelimesidir.¹⁵ Önceki satırlarda belirtilen *iya-* ve *tiya-* fiillerinin aksine *tukk-* fiili zamanın niteliğini bildirir ve onu durağan bir çerçeveye yerleştirir. Zaman kavramının *tukk-* fiiliyle kullanımına Büyük Kral Tudhaliya’nın Yerine Geçme ritüelinde rastlanır. Ritüelin bir bölümünde zamanın önemli olmadığı belirtildikten sonra yapılan uygulamalar anlatılmıştır. Metnin bu kısmında şu ifadeler yer verilir:

“(x+1)*Fırtına Tanrısı* [... (2)*hangi*[si/ne ... (3)*hangisi*/ne [... (4)*hangi zaman* [... (5)*Zaman [önemli] değil[dir].* (6)*Şöyle yaparlar:* [... (7)*yaparlar. Ardından* [... (8)*Bir testi iyi kalitede bira [sunarlar.]* (9)*Bir kalın ekmek Yer[yüzünün Güneş Tanrıçası] [ve] (10)*eril tanrılar için getirilir.* (11)*Yeri [kazarlar] (12)*ve bir***

¹² CTH 259.C; “(8’)*an-da-ma-az* LÚ.MEŠ BE-LU-Tİ ku-i-’e-eš’ šu-me-eš LÚ.MEŠ BE-EL MAD-GA-LA-TU₄ (9’)ÉRIN^{MEŠ} ANŠE.KUR.RA^{MEŠ} ku-i-e-eš ma-ni-ia-aḫ-ḫi iṣ-ke-et-te-ni (10’)[nu] ma-aḫ-ḫa-an BE?-[Lİ’ ÉRI]N^{MEŠ} ANŠE.KU]R.RA^{MEŠ} ni-ni-in-ku-ḫa-aš me-ḥur ti-i-e-zi (11’) [... ÉRI]N^{MEŠ} A]NŠE.KUR.RA^{MEŠ} ni-ni-in-ku-ḫa-an-zi (12’) [...] Ú-UL MA-ḪAR DUTU-ŠI (13’) [... me-ma]-i. ÉRI]N^{MEŠ}-ḫa-mu-uš-ša-an ANŠE.KUR.R[A^{MEŠ}] (14’) [... ÉRI]N^{MEŠ} AN]ŠE.KUR.RA^{MEŠ} ni-ni-ik-tén (15’) [... ḫu-u-d]a-a-ak ar-nu-ut-tén (16’) [... ni-ni-i]n-ku-ḫa-an-zi (17’) [... ša-ku]-ḫa-aš-ša-ri-it (18’) [ZI-it ...]” (KBo 50.268 Öy. I 8’ - 18’ . Miller, *Instructions*, 144-153).

¹³ (GIŠ)*tapri-* ‘bir oturma mobilyası, tabure, sandalye’ anlamına gelir. LÚ*tapri-* bu işle ilgilenen görevlilerdir. HED T, D/1, 132-134; Ünal, *Hititçe*, 687-688; Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita (Incunabula Graeca 79)*, (Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1982), 261-263.

¹⁴ CTH 500.363; KUB 59.60 Ay. III 16-19. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription: KUB 59 (DBH 14)*, (Dresden: Verlag der TU, 2004), 102-103.

¹⁵ Hititçe *tukkāri* kelimesinin etimolojik incelemesi için bkz. Erich Neu, *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen (StBoT 5)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968), 178-180; Brian D. Joseph, “On The Etymology of Hittite tuqqāri ‘be visible’”, Y. L. Arbeitman (ed.), *Linguistic Happening in Memory of Ben Schwartz (BCILL 42)*, (Louvain-La Neuve: Peeters, 1988), 205-213; Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of Tutelary Deities (AS 25)*, (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1991), 258-259.

'depo' yaparlar. [... ⁽¹³⁾Daha sonra deponun çukurunu ⁽¹⁴⁾asker ekmekleriyle kapa[tırlar.] [Bir boğa], ⁽¹⁵⁾bir iyi cins dana, bir yağlı inek, bir dü[ve, bir koç, ⁽¹⁶⁾bir erkek kuzu, bir dişi yün kuzusu, bir [dişi] kuz[u, bir teke.] ⁽¹⁷⁾bir erkek oğlak, bir keçi, bir [dişi keçiyi aşağıda sunarlar.]”¹⁶

meḥur kelimesinin *tukk-* fiiliyle kullanımına bir diğer örnek İştanuva bayramına ait ritüel metninin şu satırlarında geçer:

“(8) *melqētu* 'yu yerinde ⁽⁹⁾düzenlediklerinde ve çadırı ⁽¹⁰⁾yapmayı bitirdiklerinde, Lallupiyalılar ⁽¹¹⁾ritüeli elleriyle uygularlar. ⁽¹²⁾Ritüelin zamanı ise önemli değildir. ⁽¹³⁾Kral ve kraliçe için **hangi zaman** ⁽¹⁴⁾uygunsa ya ilkbaharda, yazın ya da sonbaharda ⁽¹⁵⁾[önemli] değildir. ⁽¹⁶⁾[ ] kutlarlar. ⁽¹⁷⁾önemli değildir. Yeni ayın ⁽¹⁸⁾başlangıcında ya da sonunda...”¹⁷

Bu metinde *meḥur* hem *tukk-* fiili ile nitelenmiş hem de cümlelerin öznesi olarak 'ritüelin zamanı (*meḥur aniya*)' tamlaması kullanılmıştır. Dolayısıyla burada *meḥur* 'bir işe ayrılmış vakti' ifade etmektedir. Ayrıca 'kral ve kraliçe için hangi zaman uygunsa (*mān kuit imma kuit meḥur ANA LUGAL MUNUS.LUGAL aššiyān*)' ifadesinden sonra mevsimlerin sıralanması Hitit algısında *meḥur* kavramının Puhvel'in de öne sürdüğü üzere mevsim anlamını da taşıdığını gösterir.¹⁸

¹⁶ CTH 448.4.1.a.D; “(x+1)^DU-aš [...] ⁽²⁾ku-e-da-n[...] ⁽³⁾ku-e-da-ni [...] ⁽⁴⁾ku-it me-ḥur [...] ⁽⁵⁾nu me-ḥur Ú-UL [ku-it-ki tu-uq-qa-ri] ⁽⁶⁾nu kiš-an DÜ-an-z[i ...] ⁽⁷⁾DÜ-an-zi na-aš-ta x[...] ⁽⁸⁾1 ^{DUG}KU-KU-UB KAŠ.GEŠTIN x[...] ⁽⁹⁾nu NINDA.GUR₄.RA ták-na-aš [^DUTU-i Ū²] ⁽¹⁰⁾A-NA DINGIR^{MEŠ}.LÚ^{MEŠ} pár-ši-ia[-an-zi] ⁽¹¹⁾nu da-ga-an-zi-pa-an [pád-da-an-zi] ⁽¹²⁾nu ÉSAG i-ia-an-zi [...] ⁽¹³⁾nam-ma-kán ŠA ÉSAG ḥa[al-lu-ya-an⁷] ⁽¹⁴⁾IŠ-TU NINDA.ERÍN^{MEŠ} iš-tap-pi[-an-zi] 1 GU₄.MAḤ] ⁽¹⁵⁾1 AMAR.MAḤ 1 GU₄.ÁB.NIGA 1 AMAR[.ÁB 1 UDU.NITÁ] ⁽¹⁶⁾1 SILÁ.NITÁ 1 SÍG+MUNUS 1 SIL[Á.MUNUS 1 MÁŠ.GAL] ⁽¹⁷⁾1 MÁŠ.TUR MÁŠ.GAL 1 'UZ₆ '1' [MÁŠ.TUR UZ₆ ...]” (KUB 12.16 Öy. II x+1-17'. Piotr Taracha, *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthaliya (CTH *488.4) und verwandte Texte (CHANE 5)*, (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2000), 34-35).

¹⁷ CTH 772.3.A; “(8) *ma-aḥ-ḥa-an-ma-aš-ša-an ME-EL-QĒ-TA ḥu-u-ma-an pí-e-di* ⁽⁹⁾*ḥa-an-da-an-zi* ^{GÍŠ}ZA.LAM.GAR^{HL.A}-ia-kán ⁽¹⁰⁾[(i-)]ia-u-an-zi aš-nu-ya-an-zi nu-za LÚ^{MEŠ}URÚ *La-al-lu-pi-ia-aš* ⁽¹¹⁾[a-ni-u-]ur ki-iš-šar-ta ap-pa-an-zi ⁽¹²⁾[a-ni-ia-u-]ya-an-zi-ma me-ḥur Ú-UL ku-it-ki tu-uq-qa-a-ri ⁽¹³⁾[(m)a-a-an ku-it] im-ma [ku-]it me-ḥur A-NA LUGAL MUNUS.LUGAL-ia ⁽¹⁴⁾[(a-aš-ši-ia-a)n (ma-)]a-a[(n ḥa-)]me-iš-ḥi EBUR ma-a-an zé-ni ⁽¹⁵⁾[Ú-UL ku-i]t-ki tu-uq-qa-a-ri ⁽¹⁶⁾[-]A-TIM a-ni-ia-u-ya-an-zi ⁽¹⁷⁾[(Ú-UL) ku-it-ki t]u-uk-kán-ta-a-ri ma-a-an ITU GIBIL ⁽¹⁸⁾[(ma-a-na-aš šu-x-)]x-x-an-za ma-a-na-aš zi-in-na-an-za” (KUB 32.123+KBo 29.206 Ay. III 8-18. Frank Starke, *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift (StBoT 30)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985), 309-310; Enrico Badali ve Susanne Zeilfelder, “Hethitisch *halkueššar*: Bedeutung und Etymologie”, *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics* 104(1), (1991): 74-75; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 55 (DBH 4)*, (Dresden: Verlag der TU, 2002), 119-124).

¹⁸ *meḥur*'un mevsim anlamında kullanımına bir diğer örnek Kulivişna kentinin Firtına Tanrısını çağırma ritüelinde geçer. Tıpkı İştanuva bayramı ritüelinde olduğu gibi burada da 'hangi zaman (mevsim)' anlamında *kuit kuit meḥur* kalıbı kullanılmıştır. Metin için bkz. CTH 330.1.C; KBo

‘meħur, Sözcüğüyle Kurulan Zaman Kalıpları

Yılın Belli Bir Dönemini Tanımlamada Kullanılan Kalıplar

Hitit metinlerinde *meħur*, genel olarak zaman kavramına karşılık gelmesinin yanında yılın ya da mevsimlerin belli bir dönemini tanımlamak için de kullanılır. Bu şekildeki kullanımına en güzel örnek ölüm ritüelinden gelir. Metinde geçen *laħanza*-^(MUŞEN) *meħur*, yıl içerisindeki bir dönemi ifade eder. Bir su kuşu türü olduğu genel olarak kabul edilen *laħanza*- için Hoffner ‘leylek’, Oettinger ‘martı’, Puhvel ‘dalğıç kuşu’ tercümesini önerir.¹⁹ Ertem ise onun önemli bir göçmen kuş olduğunu belirtmiştir.²⁰ Bu kuş ölüm ritüelinde MUŞEN *HURRI* ‘*tadorna tadorna, suna (ördeği)*’²¹ ile birlikte geçer ve *laħanza*- kuşu zamanı değilse (*mān laħanza=ma UL meħur*) onun yerine *suna* kullanıldığı açıkça belirtilir.²²

Maalesef *laħanza*-’nın hangi kuş olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur. Leylek, özellikle İç Anadolu’da yoğun olarak görülürken martı ve dalğıç kuşunun günümüzde Çorum ve çevresinde görülme oranı oldukça düşüktür. Bu ritüel, kral ve kraliçenin ölümü üzerine düzenlendiği için yılın herhangi bir döneminde yapılabilirdi. Ancak ritüelin 13. gününde yapılacak uygulamaların merkezinde *laħanza*- kuşu vardı. Bu durumda *laħanza*-’yı Hoffner’in önerdiği gibi leylek olarak kabul edersek onun başkent Hattuşa ve çevresinde görüldüğü dönem olan Mart-Ağustos ayları arasında yani ilkbahar başından yaz sonuna kadarki dönemi *laħanza meħur* olarak niteleyebiliriz. MUŞEN *HURRI* ile eşitlenen *suna* kuşu ise Ocak, Nisan ve Mayıs aylarında yoğun olmak üzere Ocak başından Haziran sonuna kadar Anadolu’da yoğun olarak görülür. Nisan-Haziran arası her iki kuşun da en fazla görüldüğü

15.32 Öy. I 2. Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum (AOS 55)*, (New Haven-Connecticut: American Oriental Society, 1974), 13. Benzer bir kullanım için bkz. KUB 13.2 Öy. II 44.

¹⁹ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 147; Norbert Oettinger, *Indo-Hittite-Hypothese und Wortbildung (IBS, Vorträge und Kleinere Schriften 37)*, (Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1986), 29 dipnot 42; HED L, 8-9; HEG L-M, 12-1. CHD L-N, *laħanza*-’yı ‘denizde ya da deniz kenarında yaşayan ördekgillere ait bir kuş türü’ olarak tercüme eder. CHD L-N, 6-7.

²⁰ Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965), 226.

²¹ Bu kuş hakkında bilgi için bkz. Benno Landsberger, “Einige unerkant gebliene oder verkannte Nomina des Akkadischen”, *Die Welt des Orients* 3/3, (1966): 266; Jaan Puhvel, “Of Loons and Legumes”, G. Beckman, R. Beal ve G. McMahon (ed.), *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.*, (Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2003), 325-328; Gary Beckman, *Hittite Birth Rituals (StBoT 29)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), 101; Alexei Kassian, Andrej Korolëv ve Andrej Sidel’tsev, *Hittite Funerary Ritual (šalliš waštaiš) (AOAT 288)*, (Münster: Ugarit, 2002), 534.

²² CTH 450.1.1.4; KUB 39.7 Öy. II 13-14. Kassian, Korolëv ve Sidel’tsev, *Hittite Funerary Ritual*, 492-493.

dönemdir. Ağustostan sonra leylek popülasyonu hızla azalırken suna kuşunun görülme oranı daha yüksektir. Dolayısıyla eğer ölüm ritüeli Ocak-Şubat ya da Eylül-Aralık arasında düzenleniyorsa o zaman Mart-Ağustos arasında görülen *laḫanza*- kuşunun sezonu değildir ve bu dönemde suna kuşu (MUŞEN HURRI) onun ikamesi olarak kullanılmış olmalıdır. Ayrıca kuşların göçlerinde iklimin etkili olduğunu belirtmek gerekir. MÖ 2. binyılda Anadolu'da kuşların görülme dönemleri üzerine henüz bir çalışma yapılmamış olsa da Schachner, Tunç Çağ'ında Hattuşa ve çevresindeki iklim koşullarının günümüz şartlarına benzer olduğunu belirtir.²³

meḫur ifadesinin sezon anlamında kullanıldığı bir diğer örnek AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} *meḫur*'dur. AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} genellikle ilkbaharda açan soğanlı bir bitki olarak tanımlanır.²⁴ Hitit metinlerinde AN.TAḪ.ŞUM bitkisi *meḫur* ifadesiyle kullanılarak ilkbaharda bu bitkinin açtığı kısıtlı bir dönem ifade edilmiştir. Söz konusu bitkinin adıyla anılan AN.TAḪ.ŞUM bayramına ait bir fragman metninde onun sezonunun ilkbahar mevsiminde olduğu açıkça belirtilmiştir. Metinde şu ifadeler geçer:

“(1)İlkbaharda AN.TAḪ.ŞUM bitkisi zamanında/sezonunda (2)kral Arinna'dan Hattuşa'ya geldiğinde (3)ve orada [...] bayramı gerçekleştirilir.”²⁵

Metinde ilkbahar anlamına gelen *ḫamešḫa* ile AN.TAḪ.ŞUM bitkisinin sezonu anlamına gelen AN.TAḪ.ŞUM^{SAR}-aš *meḫur* birlikte kullanılmıştır. Bu durumda AN.TAḪ.ŞUM bitkisi sezonu ifadesi, ilkbaharın içinde kısıtlı bir dönemi belki de mevsimin başlangıcını tanımlamış olmalıdır. Benzer bir kullanım Halep'in Fırtına Tanrısı için kutlanan bayrama ait bir kehanet metninde de geçer. Metin şu şekildedir:

“(1)Kral seferden geldiğinde tanrıları kutlar ve kral ile kraliçe kışı Hattuşa'da geçirirler. (2)Halep'in Fırtına Tanrısının Tahtının Bayramını orada kutlarlar. Yıllık bayramı orada kutlarlar. (3)miyana- kuşları onun için orada toplanırlar.

²³ Andreas Schachner, *Hattuša: Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*, (İstanbul: Homer, 2019), 31.

²⁴ HW, 265; CAD A², 112-113; Sedat Erkut, “The Plant AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} and Its Festival Among the Hittites”, H. I. H. P. T. Mikasa (ed.), *Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2nd and 1st millennium B.C. (BMECCJ 4)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 199-205; Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 16.

²⁵ CTH 625; “(1)[*ma-a-an ḫa-m*]e-eš-*ḫi* AN.TAḪ.ŞUM^{SAR}-aš *me-ḫur* (2)[*nu LUGAL-uš URU*]PÜ^U-*na-za URU*KÜ^U.BABBAR-*ši ú-ez-zi* (3)[*x x x-š*]a? *EZEN*₄-aš *a-pi-ia ki-i-ša*” (KBo 71.23 Sol Sütun 1-3. Schwemer bu bayrama ait başka hiçbir tablet metninde AN.TAḪ.ŞUM^{SAR}-aš *meḫur* şeklinde bir kullanıma yer verilmediğini belirtir. Daniel Schwemer, “Rites of the AN.DAḪ.ŞUM Festival in Hattuša”, *Mesopotamia* 52, (2017): 56).

Ve AN.TAḪ.ŠUM bitkisi zamanı/sezonu geldiğinde ⁽⁴⁾AN.TAḪ.ŠUM bitkisini tanrılar için toplarlar.”²⁶

Söz konusu kehanet metninde, kış mevsiminin bitişiyle kutlanan Fırtına Tanrısının Tahtının Bayramı için AN.TAḪ.ŠUM bitkisi sezonunda bu bitki toplanır ve bir sunu malzemesi olarak hazırlanır. Bu durumda kehanetin sonucu ancak ilkbahar geldiğinde anlaşılabilir ve tanrılara sunum yapabilmek için yılın belli bir döneminde görülen bu bitkiye ihtiyaç vardır. Öte yandan metinde geçen *miyana-* kuşları ile AN.TAḪ.ŠUM sezonu arasında bir ilişki olduğu görülür. CHD L-N’de bu kuşların Gök Gürlemesi Bayramı’na yakın bir zamanda görülmesi ve ilkbaharı tanımlayan AN.TAḪ.ŠUM zamanında göçmen kuşların Hattuşa’ya dönmesi nedeniyle *miyana-* kuşları ‘sezonun kuşları’ şeklinde de tercüme edilir. Ayrıca bu kuşların sürüler halinde geldikleri ve kralın onların dönüşüne tanıklık edecek kadar yani ilkbaharın belli bir dönemine kadar (belki de AN.TAḪ.ŠUM bitkisi sezonuna kadar?) kışlık mekânında beklemesi gerektiği öne sürülür.²⁷

mehur ile kullanılan ve yılın belli bir sezonunu tanımlayan bir diğer ifade III. Hattuşili’ye ait bir ferman metninde geçen **MU.KAM-za mehur**’dur. Burada ‘*yıl(in) sezonu geldiğinde ekinleri doldururlar (mahhan MU.KAM-za mehur tiyazi šelias šunnumanzi)*’ ifadesi kullanılmıştır. Metin şu şekildedir:

“(2)Şamuha’nın Şauşgası için (3)küüp yerleştirdim. (4)I SŪTU ölçüsünde şarap küpünü arpa için [yerleştirdim.] (5)Sen, Şamuha kentinin Şauşgası [ ] (6)Hattuşa’nın yukarısında (olduğun) için (7)tapınakları Hattuşa tarzında (8)yukarıda inşa ettim. (9)Ve **yıl(in) sezonu geldiğinde** (10)ekinleri doldururlar. (11)Şamuha kentinin Şauşgası’nın ritonu (12)Hattuşa’dan aşağıya getirilir. (13)Bir küüp açılır (14)ekin içerisine doldurulur. (15)Bir küüpü (16)arpayla doldururlar ve [bir küüpü] (17)şarapla doldururlar.”²⁸

²⁶ CTH 564; “(1)[*ma-a*]-*an-kán* DUTU^{Šf} *la-aḫ-ḫa-az* UGU *ú-iz-zi nu-za* DINGIR^{MES} DŪ-*an-zi* ŠĒ₁₂-*an-zi-ma* DUTU^{Šf} MUNUS.LUGAL URU^{URU}KŪ.BABBAR-*ši* (2)ŠA DU URU^{URU}Ḫa-*la-ab* EZEN₄ *te-et-ḫe-eš-na-aš-za a-pi-ia* DŪ-*an-zi* EZEN₄ MU^{TI}-*za a-pi-ia* DŪ-*an-zi* (3)MUŠEN^{MI.A} *mi-ia-na-aš-ši a-pi-ia ta-ru-up-pa-an-ta-ri* GIM-*an-ma* ŠA AN.TAḪ.ŠUM *me-ḫur ti-ia-zi nu-kán* A-NA DINGIR^{MES} (4)AN.TAḪ.ŠUM *ti-ia-an-zi* ...” (KUB 18.12 + KUB 22.15 Öy. I 1-4. Alfonso Archi, “L’ornitomanzia ittita”, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 16, (1975), 122-124; Ahmet Ünal, “Zum Status der Augures bei den Hethitem”, *Revue hittite et asianique* 31, (1973): 43-46; Francesco Barsacchi, *Le Feste ittite del tuono: Edizione critica di CTH 631 (StudAs 12)*, (Firenze: Firenze University Press, 2017), 21; CHD L-N, 232).

²⁷ CHD L-N, 232-233.

²⁸ CTH 86.1.A; “(2)[*nu-za-kán* DLIŠ URU^{URU}Ša-*mu-ḫi* [( )] (3)DUG^{URU}ḫar-*ši-ia-al-li te-eḫ-ḫu-un* [DUG^{URU}ḫar-*ši-ia-al-li*] (4)ŠA GEŠTIN ŠA 1 ŠA-A-TI ḫal-*ki-ia-a*[š *te-eḫ-ḫu-un*] (5)*nu-za-kán* DLIŠ URU^{URU}Ša-*mu-ḫi* [( )] (6)ku-*it* URU^{URU}Ḫa-*at-tu-ši še-ir* (7)URU^{URU}Ḫa-*at-tu-ša-aš i-ya-ar* (8)É^{MES} DINGIR^{MES} *še-ir i-ia-nu-un* (9)*nu ma-aḫ-ḫa-an* MU.KAM-*za me-ḫur ti-ia-zi* (10)še-*li-aš šu-un-nu-ma-an-zi* (11)*nu-kán BI-IB-RU* ŠA DLIŠ URU^{URU}Ša-*mu-ḫi* (12)URU^{URU}Ḫa-*at-tu-ša-za kát-ta ú-da-an-zi* (13)*nu* DUG^{URU}ḫar-*ši-ia-al-li ḫé-e-ša-an-zi* (14)še-*li-uš-ma šu-un-na-an[-zi]* (15)*nu-kán*

Metnin bu bölümünden sonra tanrıça için bir ritüel icra edilir. Söz konusu metinde ekinlerin ve arpanın küpün içerisine doldurulması için hasat dönemi tercih edilmiş olmalıdır. Hattuşa ve çevresindeki tarım faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda bu zaman diliminin Temmuz-Ağustos ayları arasında olduğu söylenebilir.

Metinlerde yılın belli bir dönemini nitelemek için kullanılan bir diğer ifade *ḥaššannaš meḥuni*'dir. Tapınak görevlilerine talimat metninde geçen bu kullanım 'doğum (yapma) zamanında' anlamına gelir. Süel ve CHD L-N bu metinde geçen doğum yapma zamanının hayvanların doğurduğu dönemi nitelediğini öne sürer. Metne göre '(hayvanların) doğum yapma zamanında/döneminde (*mān ḥaššannaš meḥuni*)' herhangi bir tanrı için kurban sunulacaksa o zaman sığır ve koyun çobanlarının dana, kuzu, oğlak ya da *ḥakurratu* ve *šalitu*²⁹ etini sunmaları gerektiği belirtilir.³⁰ Ayrıca bu sunumu '*tam zamanında (meḥunaš meḥuni)*' yapmaları gerektiği de özellikle vurgulanmıştır. Metinde geçen doğum (yapma) zamanı, önerildiği gibi hayvanların doğum zamanını niteliyorsa o zaman özellikle dana, koyun ve oğlak gibi hayvanların doğum zamanları dikkate alınmalıdır. İç Anadolu bölgesinde dana, koyun ve oğlaklar Mart ayında yavrularlar. Dolayısıyla metinde geçen '(hayvanların) doğum yapma zamanında/döneminde' ifadesiyle Mart ayının kastedilmiş olabileceği düşünülmelidir.

Günün Belli Bir Dilimini Tanımlamada Kullanılan Kalıplar

Hitit metinlerinde zaman kavramı; belli bir dönemi ya da mevsimi tanımlamak dışında günün belli bir dilimini ifade etmek için de kullanılır. *meḥur* kavramıyla geçen gün bölümlerinin genellikle öğleden sonra ve akşam dilimlerine karşılık geldiğini söylemek mümkündür. Örneğin sabah için *meḥur* ile yapılmış zaman zarfları değil *karuḫariyur* ve *luk(k)atta/i* gibi özel kavramlar kullanılır. Fakat öğleden sonra ve akşam dilimleri için *meḥur* ile kullanılan ifadelere sıklıkla başvurulduğu görülür.³¹

^{DUG}ḥar-ši-ia-al-l[i] (¹⁶)ḥal-ki-ia-aš-ša šu-un-na-a[n-zi] ^{DUG}ḥar-ši-ia-al-li] (¹⁷)ŠA GEŠTIN-ia-kán šu-un-n[a-an-zi]" (KUB 21.17 Ay. III 2'-17'. Ahmet Ünal, *Hattuşili III. (THeth 4)*, (Heidelberg: Carl Winter, 1974), 24-27; CHD L-N, 239).

²⁹ Akadca *šalitu* kelimesinin 'plasenta' anlamına geldiği düşünülür. *ḥakurratu* ifadesiyse sıklıkla *šalitu* ile geçer. Süel, *ḥakurratu* için 'hayvanlarda doğum yaptıktan sonra gelen yoğurt kıvamında ve lezzetli bir süt, ağız' tercümesini önerir. Detaylı inceleme için bkz. Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, (Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985), 148-150.

³⁰ CTH 264.A; KUB 13.4 Ay. IV 34-37. Süel, *Direktif Metni*, 80-81; Miller, *Instructions*, 244-265.

³¹ Metinlerde bir istisna olarak öğle vakti için *ḥandaiši meḥuni* (Datif Lokatif) ifadesi geçer. *ḥandaiš-* kelimesi 'sıcak, sıcaklık' anlamına gelir. HW, 52; HED H, 107; HEG A-H, 154. Bu kullanımın en net görüldüğü yer Anitta metnidir. Metinde kentlere saldırı yapılan zaman

Günün özel bir zamanını tanımlamak için kullanılan *mištiliya mehur* ‘gün batımı kızılığ’ ile ilgili bir kelime, alaca karanlık’ olarak tercüme edilir. Otten ve Souček bu kavramın ‘öğleden sonranın geç vakitlerini ya da akşamın ilk saatlerini’ tanımladığını öne sürer.³² Puhvel onun ‘akşamüstü kızılığ, gün batımıyla akşam arasına denk gelen vakit’ olduğu kanaatindedir.³³ Tischler, *mištiliya mehur* ifadesini ‘bir öğün, yemek vakti’ olarak tercüme eder.³⁴ CHD L-N’ye göre ise *mištiliya* ‘yemek’² anlamına gelir ve *mehur* ile kullanıldığında ‘akşam yemeği vakti’ni ifade eder. Bu nedenle günün ana yemeğiyle (*NAPTANU GAL*) eşitlenir. Ayrıca *mištiliya*, Hitit metinlerinde ‘çağırma’ anlamına gelen *halziya-* fiili ile kullanılarak ‘çağrılan bir vakit’ şeklinde de tanımlanır.³⁵ Bir bayram ritüeli fragmanında geçen şu satırlar bu kullanıma örnek verilebilir:

“(x+1)Kral *halentu(ua)- evine*³⁶ (2)*gider. mištiliya-* (3)*çağrılır. İlk seferinde oturarak* (4)*tanrı Tauri için içer.*”³⁷

Yoğun olarak ritüel metinlerinde geçen *mištiliya mehur*, tanrılara sunu yapılan bir zaman dilimidir. Örneğin İşhara rahibi Kizzuvatnalı Ammihatna’nın Kirliliğe Karşı Ritüeli, sabahleyin gün doğumunda (*mān lukkatta* ^DUTU-uš=*kan upzi*) açık arazide yapılan çeşitli uygulamalarla başlar. Buradaki uygulamaların ardından ritüel sahibinin evine dönülür. Öncelikle

diliminin (günün) sıcak vakti (*handaiši mehuni*) ya da gece (*išpant-*) olduğu özellikle belirtilmiştir. Neu, buradan hareketle Anitta’nın saldırı için düşman kentin askerlerinin rehavet içerisinde oldukları öğle sıcağını ya da geceyi özellikle tercih ettiğini öne sürer. Metin için bkz. CTH.1.A; KBo 3.22 Öy. 17-19. Erich Neu, *Der Anitta-Text (StBoT 18)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974), 10, 98-99. Anitta metnindekine benzer bir kullanım KBo 53.257 8’ fragmanında da geçer. Burada da öğlen sıcağının karşıtı olarak belirtilen gün bölümü gecedir (*išpant-*). *handaiši mehuni* ifadesi tablet metinlerinde yalnızca iki yerde geçtiği için onun kullanımıyla ilgili detaylı bir inceleme ya da genelleme yapmak mümkün değildir.

³² Heinrich Otten ve Vladimir Souček, *Ein Althethitisches Ritual für das Königspaar (StBoT 8)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969), 98-99.

³³ HED M, 165.

³⁴ HEG L-M, 218.

³⁵ CHD L-N, 300-301.

³⁶ *halentu(ua)-* ‘sarayın içindeki resmi ikametgâh, sarayın/tapınağın bir bölümü’ şeklinde tercüme edilir. HW, 46; HW² 3/H, 20-26; HED H, 15-19; HEG A-H, 128; Ünal, *Hittitçe*, 147. *halentu(ua)-* birden fazla işlevi olan bir saray/tapınak bölümü olarak da düşünülmelidir. Detaylı inceleme için bkz. Volkert Haas ve Markus Wäfler, “Bemerkungen zu *halentu(wa)-*”, *Istanbul Mitteilungen* 23/24, (1973–1974): 1-31; Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte: Neue Deutungen*, (Ankara: TTK, 1983); Piotr Taracha, “Hittite *halentuwa-* Revisited”, *Altorientalische Forschungen* 44/1, (2017): 101-110.

³⁷ CTH 670.600; “(x+1)LUGAL-uš-kán *ha-l-e-en-tu-u-aš* (2)[a]n-da pa-iz-zi mi-iš-ti-li-ia (3)[hal-z]i-ia -ri ha-an-te-ez-zi pal-ši (4)[DINGIR]a-ú-ri TUŠ-aš e-ku-zi” (KBo 48.138 x+1-4’. Alp, *Beiträge*, 312; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription: KBo 48 (DBH 38)*, (Dresden: Verlag der TU, 2012), 94). Benzer kullanımlar için bkz. KBo 56.107 4-5; KBo 64.164 13-14.

hasırdan masanın üzerinde çeşitli ritüel malzemeleri hazırlanır ve bunlar ağız yıkama/temizleme (*itkalzi*) riti için Fırtına Tanrısına sunulur. Ardından hasırdan başka bir masanın üzerinde çeşitli sunu malzemeleri hazırlanır ve Güneş Tanrısına *ḫurnišše*³⁸ olarak sunulur. Daha sonra arpa, lapislazuli, akik, alabaster, *ḫušt(i)*- malzemesinden³⁹ ve ilgin ağacından az miktarda alınır, bunlar bir havanın içinde ezilir ve ‘temizliğin suyuna (*šehelliyaš uatar*)’ bırakılır. Ritüel sahibi, Güneş Tanrısının karşısına geçer, hazırlanan ilaçları aç karnına içer ve yemek için oturur. Tüm bunlardan sonra ‘*mištiliya vakti geldiğinde (maḫḫan=ma mištiliya meḫur tiēzzi)*’ 2 *huprušhi* kabı⁴⁰ alınır. AZU rahibi masanın üzerinde önce Fırtına Tanrısının kardeşine temizlik için ardından Ay Tanrısına *ḫurnišše* için bir kaz sunar. Ritüel sahibiyse sabahki uygulamalar esnasında hazırlanan temizliğin suyuyla yıkanır.⁴¹ Söz konusu metinde, *mištiliya* vaktinde, geceyle ilişkili bir ilah olan Ay Tanrısına sunum yapılması ve genellikle akşam vaktine ait bir ritüel davranışı olan temizliğin suyuyla yıkanılması dikkat çekicidir. Bu durum Otten ve Souček’in de öne sürdüğü üzere *mištiliya meḫur*’un karanlığın çökmeye başladığı akşam vaktine dair bir zaman dilimini tanımladığına işaret eder.

mištiliya meḫur zaman zarfının geçtiği bir diğer metin, Fırtına Tanrısı gürlediği zaman yapılan ritüeldir. Bu ritüel; Hitit kralı, kraliçesi ve çeşitli saray görevlilerinin katılımıyla gerçekleştirilir. Ritüelin ilk günündeki uygulamalar gün içinde (*šiyati tuhhušta*), ikinci gün yapılan uygulamalar

³⁸ *ḫurniš-* Hurrice bir kurban terimidir. Haas ve Wilhelm *ḫurnišše* ifadesinin ^D*ḫurniš*’in Hititçeleştirilmiş formu olduğunu ve bunun bir iyileştirme ifadesine karşılık geldiğini öne sürer. Ayrıca bu terimin söz konusu metinde Güneş Tanrısının epiteti olarak da kullanılmış olabileceği düşünülmelidir. Detaylı bilgi için bkz. Volkert Haas ve Gernot Wilhelm, *Hurritische und Luwische Rituale aus Kizzuwatna (AOATS 3; Hurritologische Studien 1)*, (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974), 80.

³⁹ Genellikle taş anlamındaki NA₄ Sümerogramı ile kullanılan *ḫušt(i)*- ‘tütsü veya temizlik maddesi olarak kullanılan bir mineral veya madde, balmumu, kükürt, sülfür’ şeklinde tercüme edilir. Rieken bu malzemenin daha çok Hurri-Luvi ritüellerinde kullanıldığını öne sürer. HW, 77; HEG A-H, 317; HED H, 411-413; Ünal, *Hititçe*, 242; Elisabeth Rieken, *Untersuchungen zur Nominalen Stammbildung des Hethitischen (StBoT 44)*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1999), 78-79.

⁴⁰ ^{DUG}*huprušhi-* genellikle ^{DUG}*aḫrušhi-* kabı ile birlikte kullanılır. Hurri tanrılara yapılan sunumlarda önemli rol oynar. Yakma, eritme ya da tütsü kabı için ayaklık olduğu da düşünülür. Detaylı bilgi için bkz. HW², 744-748; HED H, 394-396; HEG A-H, 296-297; Gernot Wilhelm, “ḫubrušhi”, *Reallexikon der Assyriologie (und vorderasiatischen Archäologie)* 4, (1972-1975): 478; Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, (Leiden-New York-Köln: Brill, 1994), 516-517.

⁴¹ CTH 471.A; KBo 5.2 Ay. IV 9-39. Rita Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, (Berlin-New York: De Gruyter, 2006), 216-252; Volkert Haas, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext (ChS 1/9)*, (Roma: CNR, 1998), 78-79.

geceleyn sonlandırılır (*išpanti tuhhušta*). Ritüelin son günü olan üçüncü gündeki uygulamalara *mištiliya* vaktinde bitirilir. Her üç günde de uygulamalar sonlandırılmadan önce tanrılara sunu yapılır. Metne göre ritüelin üçüncü gününde sabahleyn perdeler açılır ve kral dışarıya çıkar. Çeşitli uygulamalardan sonra içeriye gelir, açıcı eti getirir, kral yer ve içer. Bu kısımdan sonra metin *mištiliya mehur* ifadesiyle devam eder. Söz konusu zaman diliminde önce yatak odasına (*tunnakkešsar*)⁴² gidilir ve *šaram(m)a-ekmeği*⁴³ ritüeli çağrılır/ilan edilir. Duvarın önünde şarap sunusu yapıldıktan sonra bir kez tanrı için, bir kez ocağın yanında, bir kez *kurša-*'nın⁴⁴ önünde, tahtta, pencerede, kapı sürgüsünde ve ocağın bulunduğu yerde sıvı sunumu gerçekleştirilir. Ardından kralla kraliçe oturur ve kadehleri içerler.⁴⁵ Bu uygulamayla ritüel sonlandırılır. Tıpkı Ammihatna ritüelinde olduğu gibi bu metinde de ritüelin son uygulamaları *mištiliya* vaktinde gerçekleştirilir.

Bir diğer örnek kraliyet çifti için yapılan ritüelde geçer. Metne göre *mištiliya* zamanında önceden yakalanan canlı kartal ve kilden hazırlanan asker figürleri ritüelin yapıldığı mekâna getirilir ve *tarlipa*-⁴⁶ sıvısıyla doldurulmuş dört *tešummi* kabı sırasıyla krala, kraliçeye, kraliyet tahtına ve ocağa sunulur. Ardından kartal ile kilden askerler, kral ve kraliçenin üzerinde üç kez döndürüldükten sonra hem kral hem de kraliçe kilden askerlerin üzerine üç kez tükürürler. Böylece kötülük bu figürlere aktarılmış olur. Kartal ve kilden asker figürleri bir kez daha kral ve kraliçenin üzerinde döndürüldükten sonra elinde

⁴² 'İç oda, yatak odası'. HW, 226; HEG T, D/3, 434-436; Ünal, *Hittite*, 735.

⁴³ 'Bir ekmeğe çeşidi'. Detaylı inceleme için bkz. CHD Ş/2, 239-243.

⁴⁴ ^{KUŠ}*kurša-* 'av çantası' olarak tercüme edilir. Sığır, koyun ve keçi olmak üzere en az üç farklı hayvan derisinden yapılabilen *kurša-*, bereketi ve iyiliği temsil eder. Av çantası zaman içinde koruyucu tanrının (^{PLAMMA}) sembolüne (*atribü*) evrilmiş ve Av Çantasının Koruyucu Tanrısı (^{DLAMMA} ^{KUŠ}*kuršaš*) imparatorluğun sonuna kadar tapım görmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Maciej Popko, *Kultobjekte in der Hethitischen Religion*, (Warschau: Uniwersytet Warszawski), 108-115; Volkert Haas, "Kompositbogen und Bogenschiessen als Wettkampf im Alten Orient", *Nikephoros* 2, (1989): 27-41; McMahon, *Tutelary Deities*, 250-254; Hatice Gonnet, "Un rhyton en forme de *kurša* hittite", F. P. Daddi ve S. de Martino (ed.), *Anatolia antica: studi in memoria di Fiorella Imparati (Eothen 11)*, (Firenze: LoGisma, 2001), 321-327; Hans G. Güterbock, "The Hittite Kurša 'Hunting Bag'", A. Leonard ve B. B. Williams (ed.), *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*, (Chicago-Illinois: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1989), 113-124; Daliah Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren (THeth 25)*, (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005), 185-187.

⁴⁵ CTH 631.1.A; KBo 17.74 Ay. IV 35'-36'. Barsacchi, *Le Feste ittite*, 25-68.

⁴⁶ 'Ritüellerde kullanılan kırmızı renkte bir sıvı'. HEG T, D/2, 184-185; Otten ve Souček, *Ein Althethitisches Ritual*, 101, 124; Annelies Kammenhuber, *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern (THeth 7)*, (Heidelberg: Carl Winter, 1976), 42. Haas bu sıvının bir kehanet malzemesi olarak kullanıldığını öne sürer. Volkert Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, (Berlin: De Gruyter, 2003), 780.

tunçtan mızrak tutan iki saray nazırı kraliyet çiftine üç kez vurur. Ardından kartal saray kapısına götürülür, tüm malzemeler iç odaya taşınır ve uyumaya gidilir.⁴⁷ Bu noktadan sonra metin, ritüelin ertesi gününün anlatımına geçildiğini gösteren ‘*sabahleyin (mān lukkatta)*’ ifadesiyle devam eder.

Tüm bu veriler değerlendirildiğinde Ammihatna’nın Kirliliğe Karşı ritüelinin ve Fırtına Tanrısı gürlediği zaman icra edilen ritüelin *mištiliya* vaktindeki uygulamaların ardından son bulduğu anlaşılır. Kraliyet çifti için yapılan ritüeldeyse *mištiliya* zamanında ritüelin o gününün son uygulamaları yapılır ve ritüel ertesi sabah devam eder. Bu bakımdan *mištiliya* vakti gün içerisinde kültürel uygulamaların sonlandırıldığı bir zaman dilimidir ve bir bitişi temsil eder.

mištiliya mehur genellikle öğleden sonra ya da öğleden sonranın son saatleri olarak tanımlansa da bu kavramla ilgili net bir zaman dilimi belirlemek zordur. Neu, *mištiliya* zamanının günün bir bölümü olarak değil yemeğin çağrıldığı özel bir vakit şeklinde tanımlanabileceğini öne sürer.⁴⁸ Barsacchi de *mištiliya* vaktinin günün belli bir zaman diliminden ziyade yemeğin yendiği vakit olduğunu bu nedenle de söz konusu faaliyetin günün herhangi bir diliminde gerçekleşebileceğini belirtir. Özellikle kraliyet çifti için yapılan ritüelde, *mištiliya mehur* öncesinde perdelerin açıldığı belirtildiğinden bu zamanın günün başlangıcına da denk gelmiş olabileceğini ifade eder. Dolayısıyla *mištiliya mehur*’un öğleden sonrayı değil öğlen vaktini ifade ettiğini öne sürer.⁴⁹ Ancak yukarıdaki örneklerde *mištiliya* vaktinin günün başlangıcına denk geldiğini gösteren bir veri yoktur. Perdelerin açılması yalnızca sabaha ait bir eylem değildir ve ritüel esnasında sembolik bir anlam ifade etmiş olabilir. Dahası Hitit metinlerinde öğle vakti için ‘*gün ortası (UD.KAM-ti ištarna pédi)*’ ya da ‘*gün ortaya ulaşır/varır (UD-az ištarna paizzi)*’ gibi kullanımlar mevcuttur ve *mištiliya mehur* hiçbir metinde

⁴⁷ CTH 416.A; KBo 17.1+KBo 17.6 Öy. II 25-32. Otten ve Souček, *Ein Althethitisches Ritual*, 18-39; Alfredo Rizza, “The ritual for the Royal Couple CTH 416”, M. Barbera vd. (ed.), *Syntax of non verbal predicates and numerals. Anatolistica, indoeuropeistica e oltre nelle memorie dei seminari offerti da Onofrio Carruba (anni 1997-2002) al Medesimo presentate (AAGASC series maior, 1)*, (Milano: QU.A.S.A.R. S.R.L, 2011), 13-37; Alice Mouton, *Rites, mythes et prières hittites. Textes édités, traduits et présentés par Alice Mouton (LAPÖ 21)*, (Paris: Les Éditions du Cerf, 2016), 47-87; Hannah Marcuson, “*Word of The Old Woman*”: *Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2016), 51-69; C. Montuori (ed.), *hethiter.net/*: CTH 416 (INTR 2015-03-03).

⁴⁸ Erich Neu, *Ein althethitisches Gewitterritual (StBoT 12)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1970), 42-43. Öte yandan tapınak görevlilerine talimat metninde ‘*tanrıların yemek zamanında (DINGIR^{MES} adannaš mehuni)*’ ifadesi geçer. Dolayısıyla metinlerde yemek vakti şeklinde bir tanımlama da mevcuttur. Metin için bkz. KUB 13.4 Ay. III 72-73.

⁴⁹ Barsacchi, *Le Feste ittite*, 65.

bu vakitlerle ilişkili bir biçimde ya da onların yerine kullanılmamıştır.⁵⁰ Dolayısıyla *mištiliya mehur* öğleden sonra ya da öğleden sonranın akşamla (*nekuz mehur*) birleşen vaktini belki de güneşin ufuk çizgisinde görünmediği gurup vaktine kadar olan süreyi kapsamış olmalıdır.

Hitit metinlerinde, *mehur* ile kullanılan ve günün bölümlerinden birini tanımlayan bir diğer zaman kalıbı *nekuz mehur*'dur. Bu ifade 'akşam vakti, alaca karanlık, gün batımı' anlamlarına gelir ve onun öğleden sonranın geç vakitleri ile uyku zamanı arasındaki akşam dilimini kapsadığı öne sürülür.⁵¹ Genellikle *mehur* ile birlikte kullanılsa da metinlerde akşam yalnızca *nekuz* kavramıyla da ifade edilir.⁵² *nekuz mehur* zaman zarfı, Hititçe *tiya-* 'zamanın gelmesi', *kiš-* 'olmak' ve *ki-* 'durmak, zamanın olması' anlamına gelen fiillerle nitelenir.

Metinlerde geçen ifadelerden bir Hitit gününün tan, sabah, gündüz/öğlen, öğleden sonra/yemek vakti, gurup, akşam ve gece olmak üzere yedi bölümden oluştuğu söylenebilir. Söz konusu bölümler içinde sabah, öğlen ve akşam vakitleri daha geniş bir zaman dilimini kapsar ve genel olarak bir günü oluşturan temel zaman geçişlerini ifade eder. Sabah olduğunda gecenin karanlığı son bulurken akşam vaktinde Güneş Tanrısı gökyüzündeki yerinden çekilir ve ışık yerini karanlığa bırakır. Hitit algısında günün temel bölümleriyle ilgili Arzavalı Paşkuvatti ritüelinden örnek verilebilir. Metinde tanrıların çağrıldığı vakitler genel olarak bir günü oluşturan üç temel zaman dilimine işaret eder.

⁵⁰ UD-az *ištarna paizzi* kullanımına benzer bir kullanım *mehur* ifadesiyle de geçmektedir. IV. Tudhaliya'ya ait bir antlaşma metninde 'zaman ortaya ulaşır/varır (*nu=kan mēhur ištarna paizzi*)' ifadesine yer verilir. Metin için bkz. KBo 4.14 Ay. III 4.

⁵¹ CHD L-N, 434-437.

⁵² *nekuz* kelimesi 'akşamın gelmesi, gece olması' anlamına gelen *neku-* fiilinden türemiştir. HED N, 79-83; HEG N, 302-307. Friedrich *nekuz* sözcüğünün *mehur* ile kullanıldığında 'akşam zamanı/vakti' anlamına gelen bir zaman zarfı olduğunu öne sürmüştür. HW, 150. Goetze, Friedrich'ten farklı olarak *nekuz* kavramının *neku-* kelimesinin tamlayan hali (Genitif) olduğu görüşündedir ve *nekuz mehur* ifadesini 'akşam vakti, alaca karanlık' olarak tercüme eder. Albrecht Goetze, "On the Hittite Words for 'Year' and the Seasons and for 'Night' and 'Day'", *Language* 27/4, (1951): 473-474. Schindler, Goetze'nin açıklamasına benzer şekilde bu sözcük grubunun 'akşam vakti' anlamına geldiğini belirterek *nekuz* için detaylı bir filolojik inceleme sunar. Jochem Schindler, "Zu hethitisch *nekuz*", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 81/3, (1967): 290-303; ayrıca bkz. Gary B. Holland, "Nominal Sentences and the Origin of Absolute Constructions in Indo-European", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 99/2, (1999): 173-175; Fredrik O. Lindeman, "Hittite *nekuz mehur*", A. Etter (ed.), *o-o-pe-ro-si. Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag*. (Berlin-Boston: De Gruyter, 1986), 146-150.

“(20) İlk günde⁽²¹⁾ (tanrıları) 3 kez çağırırım: sabahleyin (bir kez),⁽²²⁾ öğlen/gün ortasında (bir kez), **akşam vaktinde** (23) bir kez.”⁵³

Öte yandan metinlerde akşam vaktinin daha sınırlı bir bölümünü tanımlayan ifadelere de yer verilir. Bu duruma ilk örnek ‘*akşam vaktinde bir yıldız sıçradığında/parladığında (nekuz mehur MUL-aş uatkuzi)*’ ifadesidir.⁵⁴ Kronasser, bu zaman diliminin ‘bir meteorun görünmesi’ne işaret ettiğini öne sürer.⁵⁵ Haas, bu kullanımın Akadca’dan geldiğini belirtir.⁵⁶ Beckman ise Haas’ın yorumuna katılarak Hititçe MUL *uatkuzi* kullanımının Akadca’daki *kakkabu işiḫ* ‘bir yıldız parlar’ ifadesiyle benzer olduğunu öne sürer.⁵⁷ Miller, bu kullanımı ‘bir yıldız görüldüğünde’ şeklinde tercüme eder.⁵⁸

Söz konusu kullanıma ilk örnek doğum ritüelinden gelir. Metinde *patili-* rahibi⁵⁹ ve *katra-* kadınları⁶⁰ tarafından hamile kadına, doğum sandalyesine ve yatağına gün boyunca çeşitli uygulamalar yapılır ve evden çıkarılır. ‘*Akşam vakti olduğunda (ve) bir yıldız parladığında (maḫḫan=ma nekuz*

⁵³ CTH 406.A; “(20)I-NA UD.1^{KAM}-ma (21)3-ŠU’ mu-u-ga-mi ka-ru-ú-ya-ri-ya-ar (22)UD^{KAM}1(HA)-ti iş-tar-na pé-di’ 1-ŠU ne-ku-uz me-ḫur (23)1-ŠU ...” (KUB 7.5 Öy. II 20’-23’. Harry A. Hoffner, “Paskuwatti’s ritual against sexual impotence (CTH 406)”, *Aula Orientalis* 5/2, (1987): 271-287; José V. G. Trabazo, *Textos Religiosos Hitita: Mitos, Plegarias y Rituales (BCBO 6)*, (Madrid: Editorial Trotta, 2002), 460-461; Mouton, *Rites, mythes et prières hittites*, 230-251; A. Mouton (ed.), *hethiter.net*: CTH 406 (INTR 2017-01-12)).

⁵⁴ Ayrıca Gece Tanrıçasının kültünün genişletilmesi için yapılan ritüel metinde ‘o günün akşamında güneş hala dururken (yukarıdayken) (kuitman=ma nekuz apedani UD-ti^{DUTU}-uḫ nuḫa artari)’ ifadesi geçer. Buradan hareketle Hitit algısında akşamın (*nekuz*) güneşin batmasından önceki zamanı da kapsadığı söylenebilir. Fakat bu cümlede *nekuz* ile birlikte *mehur* ifadesine yer verilmemiştir. Metin için bkz. CTH 481.A; KUB 29.4 Öy. II 40. Billie J. Collins, “Establishing a New Temple for the Goddess of the Night (Nr. 1.70)”, W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture I*, (Leiden-Boston: Brill, 2003), 173-177; Jared Miller, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals (StBoT 46)*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 2004), 281-286; Mouton, *Rites, mythes et prières hittites*, 334-373.

⁵⁵ Heinz Kronasser, *Die Umsiedlung der Schwarzen Gottheit: Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi) (OAW 241/3)*, (Wien: Böhlau, 1963), 42, 48.

⁵⁶ Volkert Haas, “Ein hethitisches Beschwörungsmotif aus Kizzuwatna seine Herkunft und Wanderung”, *Orientalia Nova Series* 40, (1971): 426.

⁵⁷ Beckman, *Birth Rituals*, 110. Ayrıca bkz. CAD K, 45-49.

⁵⁸ Miller, *Kizzuwatna Rituals*, 287.

⁵⁹ ‘Genellikle arındırma işlerinde görevli bir rahip.’ Sıklıkla doğum ve ölüm ritüellerinde geçer. HW, 166; CHD P, 245-246; HED PA, 206-207; HEG P, 546-547; Ünal, *Hititçe*, 534; Pecchioli Daddi, *Mestieri*, 253-255; Beckman, *Birth Rituals*, 235-238.

⁶⁰ ‘Kadın kült görevlisi.’ HED K, 136-138, Beckman, *Birth Rituals*, 108. Detaylı bilgi için bkz. Jared Miller, “The *katra/i*-women in the Kizzuwatnean Rituals from Ḫattuša”, S. Parpola ve R. M. Whiting (ed.), *Sex and Gender in the Ancient Near East (RAI 47)*, (Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2002), 423-431; Leyla Murat, “Kült Görevlisi Şarkıcı Kadınlar: ^{MUNUS(MEŠ)}katra-, ^{MUNUS(MEŠ)}hazgara-”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32/54, (2013): 115-133.

meħur kişari MUL uatkuzi)’ tekrar eve girilir. Evin iç odasında, doğum sandalyesinin önünde açılış seremonisi yapılır. *patili-* rahibi iki oğlak alır ve dört yol ağzında birini *şinapşi-* evinin⁶¹ tanrıları, birini de kent tanrıları için kurban eder. Kurban işleminin ardından eve döner. İç odanın ve hamile kadının önünde reverans yaptıktan sonra ‘*Sağlık (keldi)*’⁶² diye seslenir ve gider.⁶³ Böylece akşam vaktinde yapılan uygulamalar son bulur. Beckman metinde geçen ‘*akşam vakti olduğunda (ve) bir yıldız parladığında*’ ifadesinin, gökyüzünün yıldızları görecek kadar karanlık olmasına atıfta bulunduğu görüşündedir.⁶⁴ Mouton ise bu kullanımı gece olarak tercüme eder.⁶⁵ Fakat metinde geceden ziyade akşam vaktinde havanın karardığı ve yıldızların görülmeye başlandığı zaman tanımlanmış olmalıdır. Akşam vaktinde gün batımıyla birlikte önce Çoban Yıldızı (Venüs) görünür ve ardından karanlığın çökmesiyle yıldızlar ortaya çıkar. Dolayısıyla her iki metinde de kastedilen zaman gece değil akşam vaktinde gün batımından sonra özellikle Çoban Yıldızı’nın gökyüzünde görünmeye başladığı zaman dilimi olmalıdır.

Doğum ritüeline benzer bir kullanım şamuha kenti ritüelinin 13. gününde de geçer. Metinde ‘*akşam vaktinde (nekuz meħur)*’ rahip Gece Tanrıçasının arındırma suyunu (*şehelliyaş uidār*) alır ve ‘*bir yıldız parladığında (māħhan=ma MUL-aş uatkuzi)*’ tanrıça nehre getirilir. Burada, lanetin içinde barındırdığı her bir kelimeyi ortadan kaldırmak için *dupşahi-*ritüeli⁶⁶ düzenlenir.⁶⁷ Bu ritüelde diğer metinlerden farklı olarak *nekuz meħur*

⁶¹ Hitit metinlerinde kutsal bir mekân olarak geçen ve kendi tanrıları olan *şinapşi-* evinin tapınağın bir bölümü olduğu düşünülür. HW, 193; HEG S/2, 1048-1051; CHD ř/3, 375-378. Detaylı inceleme için bkz. Haas ve Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten*, 36-38; Beckman, *Birth Rituals*, 113.

⁶² *keldi-*, ‘esenlik, sağlık, refah’ anlamına gelir. HED K, 142-143; HEG I-K, 551; Ünal, *Hititçe*, 335. Ayrıca bkz. Haas, *Ritualtermini*, 1-3 dipnot 3; Daniel Schwemer, “Das alttestamentliche Doppelritual ‘*lwt wşlmym*’ im Horizont der hurritischen Opfertermini *ambaşi* und *keldi*”, *Studies in the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* 7, (1995): 81-116.

⁶³ CTH 477.A; KUB 9.22 Öy. II 46-Ay. III 28. Beckman, *Birth Rituals*, 86-115; Alice Mouton, *Les rituels de naissance kizzuwatniens: un exemple de rite de passage en Anatolie hittite*, (Paris: de Boccard, 2008), 83-94; Alice Mouton, “Temporalité et spatialité dans les rites de passage de l’Anatolie hittite”, L. Feliu, J. Llop, A. M. Albà ve J. Sanmartín (ed.), *Time and History in the Ancient Near East (RAI 56)*, (Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2013), 230-236; A. Mouton (ed.), *hethiter.net/*: CTH 477 (INTR 2016-06-27).

⁶⁴ Beckman, *Birth Rituals*, 110.

⁶⁵ Mouton, ‘*Quand c’est la nuit...*’ şeklinde çevirir. A. Mouton (ed.), *hethiter.net/*: CTH 477 (INTR 2016-06-27).

⁶⁶ ‘Kizzuvatna kökenli bir ritüel.’ HEG T, D/3, 453-454; Ünal, *Hititçe*, 739. Detaylı inceleme için bkz. Franke Starke, *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens (şBoT 31)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990), 175-176.

⁶⁷ CTH 480.1; KUB 29.7 + KBo 21.41 Öy. 63-Ay. 18. Trabazo, *Textos Religiosos*, 557-569; S. Görke - S. Melzer (ed.), *hethiter.net/*: CTH 480.1 (INTR 2016-02-03).

ve MUL *uatkuzi* ifadeleri aynı cümle içinde değil, birbiri ardına kullanılmıştır. Bu durumda, önceki satırlarda da belirtildiği üzere yıldızın parladığı vakit *nekuz mehur*'un içinde bir alt zaman dilimi olarak anlaşılmalıdır.

Hitit metinlerinde *nekuz* vaktinin daha kısıtlı bir bölümüne karşılık gelen bir diğer kullanım depresyon ritüelinde geçer. Metinde 've güneşin henüz doğmadığı akşam vaktinde (*nekuz mehur kuitman=kan^DUTU-uş naui upzi*)' cümlesine yer verilir. Bu ifade, *nekuz mehur*'un akşamla birlikte güneşin doğuşuna kadar olan gece vaktini de kapsadığını düşündürür. Bu zaman diliminde öncelikle hastanın vücudundaki kıllar ve tırnaklar kesilir. Daha sonra hasta arınma banyosu yapar, vücudu susam yağıyla yağlanır ve yeni kıyafetlerini giyer. Tanrı Madanu ve Şarpanitu'nun tapınakları unla yere çizilir ve hasta gün batımında (*ERĒB^DUTU*) burayı terk eder.⁶⁸

Kizzuvatna bölgesinden gelen bir ritüeldeyse uygulamaların zamanı için akşam vaktinin gece/karanlık olan bölümü özellikle vurgulanmıştır. Metne göre uygulamanın 21. gününde yapılan sunumların ardından 'aynı günün akşam vaktinde geceleyin (*nekuz=a mehur apēdani=pat UD-ti GE₆-az*)' ifadesine yer verilir.⁶⁹ Burada 'siyah, gece' anlamına gelen GE₆ Sümerogramı ile akşamın geç yani karanlık vakitleri tanımlanmıştır. Günün bu bölümünde Fırtına Tanrısı ve Hepat'ın tapınağında, *şinapši-* evinde arındırma ritüeli (*şehelliški*)⁷⁰ sunulur. Depresyon ritüelindeki kullanım da göz önünde bulundurulduğunda *nekuz mehur* zaman zarfının yalnızca öğleden sonranın son zamanları ile gece vakti arasında kalan zamanı değil, genel olarak karanlık bir dilimi kapsadığı düşünülmelidir.

Tüm bu veriler göz önünde bulundurulduğunda Hitit metinlerinde *nekuz mehur* ile üç ayrı tanımlama kullanıldığını söylemek mümkündür. Bunlar; (1) Akşamın gün batımından sonraki bölümünü niteleyen ve olasılıkla Çoban Yıldızı'nın görüldüğü vakit olan 'akşam vakti olduğunda (ve) bir yıldız parladığında (*maḥhan=ma nekuz mehur kišari MUL uatkuzi*), (2) akşamın geceyi de kapsayan genel bir ifade olarak kullanıldığı 've güneşin henüz

⁶⁸ CTH 432.A; KUB 4.47 Öy. I 11-26. Gary Beckman, "A Hittite Ritual for Depression (CTH 432)", D. Groddek ve M. Zorman (ed.), *Tabularia Hethaetorum: Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag (DBH 25)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2007), 69-81; Alice Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolia ancienne (CHANE 28)*, (Leiden-Boston: Brill, 2007), 144-147.

⁶⁹ CTH 479.2.1; KUB 30.31 Ay. IV 20-21. Rene Lebrun, "Textes religieux hittites de la fin de l'empire", *Hethitica* 2, (1977): 93-153; S. Ünal (ed.), *hethiter.net*: CTH 479.2.1 (INTR 2017-02-23).

⁷⁰ Hurrice *şehl-* 'temiz' kelimesinden türeyen *şehelliški*, genellikle akşam vaktinde yapılan bir sunumdur. Detaylı bilgi için bkz. Marie-Claude Trémouille, "Un objet culturel: le şehelliški", *SMEA* 38, (1996): 73-93; Strauß, *Reinigungsrituale*, 98-101; Alice Mouton, "'Dead of Night' in Anatolia: Hittite Night Rituals", *Religion Compass* 2/1, (2008): 5-6.

doğmadığı akşam vaktinde (nekuz mehur kuitman=kán^DUTU-uš naıi upzi), (3) akşamın daha geç vakitlerini kapsayan bir tanımlama olarak *'aynı günün akşam vaktinde geceleyin (nekuz=a mehur apēdani=pat UD-ti GE₆-az)*' şeklindedir.

Öte yandan *nekuz* vaktine en fazla atıf yapılan metin grubu büyü ritüelleri ve bayramlardır.⁷¹ *nekuz mehur* kültüsel olarak genellikle arındırma ritüeliyle (*şehelliški*) ilişkilendirilen bir zaman dilimidir.⁷² Akşam, gecenin kirliliği ve karanlığının başlamasından önce bir arındırma vakti olarak algılanmış olmalıdır. Kummanili Papanikri'nin doğum ritüeli, Kizzuvatna ritüeli ve Şamuha kenti ritüelinde akşam vaktinde yapılan kültüsel arındırma işlemi ortaktır.

Kummanili Papanikri'nin doğum yardım ritüelinin 2. gününde akşam vaktinde (*nekuz mehur*) *şinapši-* evinde iki arındırma (*şehelliški*) ritüeli yapılır. Yine aynı ritüelin 3. gününde ritüel sahipleri *şinapši-* evine gider. Akşam vaktinde (*nekuz mehur*) bir kalın ekmek suya batırılır ve (yenidoğan) çocuk kutsanır. Bu işlemin ardından 3. gün sonlandırılır.⁷³

⁷¹ *nekuz mehur*, at eğitim metni ile tapınak görevlilerine talimat metinlerinde de geçer. At eğitim metni için bkz. KBo 3.5 Öy. I 15-20 (akşam vakti olduğunda *'mahhan=ma nekuz mehur kişari'*). Annelies Kammenhuber, *Hippologica Hethitica*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1961), 80-81. Tapınak görevlilerine talimat metinleri için bkz. KUB 31.113 Öy.² 14'-17' (akşam vakti olduğunda *'nekuzza mehur kişari'*); KUB 13.4 Öy. II 75-77 (akşam vaktinde *'nekuz mehuni'*). Volkert Haas, *Der Kult von Nerik (Studia Pohl 4)*, (Roma: Päpstliches Bibelinstitut, 1970), 130-133; Miller, *Instructions*, 244-255, 276-279; Süel, *Direktif Metni*, 52-53, 138; Jörg Klinger, "Instruktionen und Verwandtes", M. Dietrich vd. (ed.), *Texte der Umwelt des Alten Testaments. Ergänzungslieferung*, (Gütersloh: Gütersloher, 2001), 75-81; Gregory McMahon, "Instructions: Instructions to Priests and Temple Officials (1.83)", W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture I*, (Leiden-Boston: Brill, 2003), 217-221; Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood (THeth 26)*, (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2006), 37-139.

⁷² CHD L-N, 436. Zamanın Hitit ritüellerinin önemli bir parçası olduğuna ve günün farklı zaman dilimlerine atfedilen belli ritüel davranışlarının varlığına Engelhard ve Haas'ın çalışmalarında yer verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. David H. Engelhard, *Hittite Magical Practices: An Analysis* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Brandeis: Brandeis University, 1970), 202-210; Haas, *Hethitischen Religion*, 907-908. Mouton tarafından yapılan güncel bir çalışmadaysa akşam ve gece vakitlerinin Hititlerin ritüel uygulamaları için temel zaman dilimleri olduğu açıkça ortaya konmuştur. Ancak Mouton, akşam ile geceyi birleştirerek her iki zaman diliminde de yapılan ortak davranışları incelemiş, akşam ve gece arasındaki ayrıma yer vermemiştir. Mouton, "Hittite Night Rituals", 1-17. Hoffner, Hitit ritüellerinde gecenin kitonik tanrılara sunu yapılan bir zaman dilimi olduğunu vurgular. Harry A. Hoffner, "Second Millenium Antecedents to the Hebrew 'Öb'", *Journal of Biblical Literature* 86/4, (1967): 393.

⁷³ CTH 476.A; KBo 5.1 Öy. I 48-49, Öy. II 4-5. Ferdinand Sommer ve Hans Ehelolf, *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana: (KBo V 1 = Bo 2001): Text*,

Kizzuvatna ritüelinin 3. gününde sabahleyin tapınakta *uzi-* ritüeli⁷⁴ için koyun sunulur. Fakat *şehelliški* sunumu yapılacağı zaman bunun akşam vaktinde olduğu şu cümlelerle özellikle belirtilmiştir:

“(25) *Fakat ertesi sabah her bir tanrı ve onların tanrı (çemberi) için (26) koyunla bir çift uzi- sunumu yaparlar. Daha sonra ise bu tanrılara (27) şehelliški-verileceği zaman ve akşam vaktinde şehelliški-yi verirler. 3. gün bitti.*”⁷⁵

Ayrıca yine aynı metnin devamında bir kez daha ‘*akşam vaktinde (nekuza mehur)*’ Adaniya kentinde arındırma ritüeli (*şehelliški*) yapılır.⁷⁶ Bu örneklere ek olarak yukarıdaki satırlarda değinilen Şamuha kenti ritüelinde de akşam vaktinde arındırma ritüeli (*şehelliški*) gerçekleştirilir.

Akşam vaktinde yapılan bir diğer uygulama *ambašši* ritüelidir. Genellikle Hurri ve Luvi ritüellerinde geçen *ambašši* ‘hayvan ve ekmeğin sunuları için yapılmış bir kült malzemesi, taşınabilir yakma sunusu altarı, kurban ritüeli’ anlamına gelir.⁷⁷ Akşam vaktinde yapılan *ambašši* uygulamasına en güzel örnek, Nerik’in Fırtına Tanrısı için yapılan bayram metninden gelir. Metinde şu ifadeler yer verilir:

“(6) ... *Akşam vakti (7) geldiğinde ve rahip (ve) kâhin aşağıya giderler (8) ve dağanga- evinde (78) ambašši 'yi ele alırlar.*”⁷⁹

Übersetzungsversuch, Erläuterungen (BoStu 10), (Leipzig: Hinrichs, 1924); Strauß, *Reinigungsrituale*, 294-303; Mouton, *Les rituels de naissance*, 95-109.

⁷⁴ ‘Et’ anlamına gelen Hurriçe bir sözcük. Genellikle ‘kan’ anlamına gelen Hurriçe *zurki* ifadesiyle kullanılır. Kizzuvatna ritüellerinde sunmak anlamına gelen *šipant-* fiiliyle ‘*uzi*ya *zurkiya šipanti*’ şeklinde geçer. Detaylı bilgi için bkz. Emmanuel Laroche, “Études de Linguistique Anatolienne”, *Revue hittite et asianique* 31, (1973), 95-99; Haas, *Ritualtermini*, 252-254; Ilse Wegner, *Hurritisch. Eine Einführung*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 2000), 154-155; Strauß, *Reinigungsrituale*, 92-98.

⁷⁵ CTH 479.1.A; “(25)[*lu-u*]k-kat-ta-ma-kán A-NA É.DINGIR-LIM an-`da`-an a-pé-e-da-ni DINGIR-LIM-ni Û A-NA DINGIR^{MEŠ}-ŠU (26)[1-NU-T]IM u-zi-ia IŠ-TU SILA₄ ši-pa-an-da-an-zi nam-ma ma-a-an a-pé-e-da-ni DINGIR-LIM-ni (27)[še-ḫé]-el-li-iš-ki-iš pi-an-na e-eš-zi nu ne-ku-za me-ḫur še-ḫé-el-`li`-iš-ki-in pi-an-zi UD.3.KAM QA-TP” (KBo 24.45 Öy. 25'-27'. Strauß, *Reinigungsrituale*, 310-326; S. Ünal (ed.), *hethiter.net*: CTH 479.1 (INTR 2017-03-03). Ayrıca Kizzuvatna ritüelinin 21. gününde akşam vaktinde Teşup, Hepat ve Tanrı Hilašši'ye *şehelliški* ve arındırma sepeti sunulur. Metin için bkz. KUB 30.31 Ay. IV 20-26. KBo 23.2 Öy. II 6-7; KBo 23.1 Öy. I 57.

⁷⁶ CTH 479.2.1; KUB 30.31 Ay. IV 27-28.

⁷⁷ HEG A-H, 22-23; HED A, 49-51. Ayrıca bkz. Schwemer, “*ambašši und keldi*”, 81-116.

⁷⁸ ‘Kült odası, sunak?’. HW, 202; HEG T, D/1, 12-13. Ayrıca bkz. Haas, *Nerik*, 90-91.

⁷⁹ CTH 672.C; “(6) ... *ma-ah-ḫa[-(an-ma ne-ku-)]-za me-ḫur (7)ti-ia-zi [(nu-)]kán LÚ.MEŠSANGA LÚ.ḪAL kat-ṛ[(a p)]a-a-an-zi (8)[(nu)] I-NA NA₄da-ḫa-an-ga am-ši-in ḫar-pa-an-zi” (KUB 56.49 Öy. II 6'-8'. Jana Součková, “Edikt von Tuthaliia IV. zugunsten des Kults des Wettergottes von Nerik”, J. Klingler, E. Rieken ve C. Rüster (ed.), *Investigationes**

Metnin devamında bu ritüelin taze etin yakılmasıyla gerçekleştirildiği okunur.

Akşam vakti, aynı zamanda tanrılara sunu yapılan bir zaman dilimidir. Örneğin Arzavali Tapalazunauli'nin bir kentte ya da orduda salgın yaşanması durumunda uyguladığı ritüelde, gün içerisinde kırdaki yapılan çeşitli uygulamalardan sonra eve geri dönülür, ateşe az miktarda saman atılır ve karşısında ekmek bölünür. Ardından 'akşam vakti geldiğinde (nu mahḥan nekuz meḥur tiyazzi)' saman ve ekmek bir sepetin içine konarak evden dışarıya götürülür. Bir kadın evin kapısının iç tarafında haykırır ve ardından içinde saman ile ekmek parçaları olan sepet kapının öte tarafına alınır. Bu esnada ritüel uygulayıcısı şöyle der:

“(21) İşte tanrım, sana sığır yemi getirdim. (22) Senin köpeklerin için ise yem getirdim.”⁸⁰

nekuz vakti, Tunnaviya'nın kirliliğe karşı ritüelinde de tanrıya sunu yapılan ve arındırma büyüsünün uygulandığı bir vakittir. Metne göre Yaşlı Kadın Tunnaviya, ritüel malzemelerini hazırladıktan sonra akşam vaktinde nehir kenarına gider. Burada ritüel sahibinin yaşadığı kötü durumların tüm uzuvlarından arındırılması için Nehir Kenarının Hannahannası'na⁸¹ kalın

Anatolicae: Gedenkschrift für E. Neu (StBoT 52), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 279-300).

⁸⁰ CTH 424.1.A; “(21)ka-a-ša-ya 'tu-uk A-NA DINGIR-LIM' [ŠÀ?.]' GAL ? ú-da-aḥ-ḥu-un (22)A-NA UR.GI^{HI}.A-KA-ma-ya-at-ta e-et-ri ú-da-aḥ-ḥu-un” (KUB 41.17 Öy. I 21'-22'. Vladimir Souček, “Ein neues hethitisches Ritual gegen die Pest”, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 9, (1963): 164-174; Giuseppe F. del Monte, “Un rituale contro la peste. La tavola antologica KUB XLI 17 e frammenti collegati”, *Egitto e Vicino Oriente* 18, (1995): 173-182; Bawanypeck, *Rituale der Auguren*, 241 dipnot 754; Daliah Bawanypeck, “Arzawäische Ritualpraktike: Informationen aus Ḫattuša”, D. Prechel (ed.), *Motivation und Mechanismen des Kulturkontaktes in der späten Bronzezeit (Eothen 13)*, (Firenze: LoGisma, 2005), 7; F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net*: CTH 424.1 (INTR 2016-08-09). Ayrıca ritüelin 2. gününde kırdaki/arazide herhangi bir şey yapılmadığı, 'akşam vakti olduğunda (nu mahḥan nekuz meḥur kittari)' birinci günde yapılan uygulamaların tekrar edildiği açıkça belirtilir. Metin için bkz. KUB 41.17 Öy. I 27'.

⁸¹ Sümerce ^DINGIRMAḤ ve ^DNIN.TU ile eşitlenen Hannahanna, Hatti kökenli ana tanrıçadır ve metinlerde genellikle Kader Tanrıçaları (^DGul-š-) ile geçer. Hitit dini metinlerinde sıkça atfı yapılan Hannahanna, doğanın verimi ve insanın üremesinden sorumludur. 'Kaybolan Tanrı Mitosları' içerisinde Hannahanna'nın kaybolmasını konu alan bir mitos bulunur ve tanrıçanın gidişyle Hatti ülkesinde yaşanan kuraklık anlatılır. Ayrıca İshara, Kamruşepa ve Şauşga ile birlikte büyü ritüellerinde en fazla başvurulan tanrıçalar arasındadır. Hannahanna hakkında detaylı bilgi için bkz. Galina Kellerman, “La déesse Hannahanna: son image et sa place dans les mythes anatoliens”, *Hethitica* 7, (1987): 109-147; Haas, *Hethitischen Religion*, 433-436; Gabriella Frantz-Szabó, “Muttergöttin. A. II. In Anatolien”, *Realexikon der Assyriologie (und vorderasiatischen Archäologie)* 8 1/2, (1993): 516-519; Maciej Popko, *Religions of Asia Minor*, (Warsaw: Academic Publications, 1995), 87-88; Ben H. L.

ekmek ve şarap sunumu yapar. Ardından ritüel sahibinin yaşadığı kötülüklerin tüm uzuvlarından temizlenmesi için arındırma büyüsünü uygular. Bu esnada nehir kenarında bir çadır inşa edilir ve ritüel sahibinin kirliliğini yüklenmesi için kimi malzemeler gece boyunca bu çadırda bekletilir.⁸²

Arzavalı Tapalazunauli ve Tunnaviya'nın ritüellerine benzer şekilde Güneş Tanrısının kaybolmasının anlatıldığı mitosta da 'akşam vaktinde (*nekuz mehur*)' tanrıya çeşitli sunular yapılır. Metinde Yaşlı Kadın² ateşi maltızla tanrının karşısına koyar, birinci kalite ürünleri yakar ve tanrının hizmetkârlarının büyüsünü söyler. Ardından üç kez kurban sunar ve tapınağı kapatıp gider.⁸³

Panişsa kentindeki bayramların anlatıldığı kült envanter metninde, bahar geldiğinde Fırtına Tanrısı ile Dağ Tanrısına iki gün boyunca çeşitli sunular yapılır. Çeşitli ekmekler, un, bira ve kurban sunularından sonra ikinci gün 'akşam vakti olduğunda (*GIM-an=ma nekuza mehuni kişari*)' *hazgara-kadınları*⁸⁴ sunu yapılan tanrıları tapınaktan dışarıya götürürler ve onları sunakların üzerine yerleştirerek burada onlara çeşitli sunumlar yaparlar.⁸⁵ Benzer şekilde bahar bayramının aktarıldığı bir başka kült envanter metninde de Suyun Güneş Tanrısının heykeli alınır. *hazgara-* kadınları tanrıyı stelin önüne yerleştirirler. Ona boğa kurbanı, koyun kurbanı, bira, un ve ekmekten oluşan sunumlar yapılır. *Akşam olduğunda* (*GIM-an=ma nekuza mehuni kişari*) *hazgara-* kadınları tanrıyı tapınağa geri getirir ve onu sunağın üzerine yerleştirerek burada çeşitli sunumlar yaparlar.⁸⁶ Son olarak Nerik kentinde kutlanan bir bayram metninde ayın 13. günü geldiğinde yıkanma ritüeli

---

van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon (HbOr 1/33)*, (Leiden-New York-Köln: Brill, 1998), 82-83, 249-255; Harry A. Hoffner, *Hittite Myths (2. Baskı)*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998), 29-30; Piotr Taracha, "Anatolian Hannahanna and Mesopotamian DINGIR.MAH", J. Klinger, E. Rieken ve C. Rüster (ed.), *Investigationes Anatolicae: Gedenkschrift für E. Neu (StBoT 52)*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 301-310.

⁸² CTH 409.1.A; KUB 7.53+KUB 12.58 Öy. I 1-53. Albrecht Goetze, *The Hittite Ritual of Tunnavi*, (New Haven-Connecticut: American Oriental Society, 1938), 4-26; Pierre Cornil, "La tradition écrite des textes magiques hittites", *Ktéma* 24, (1999): 7-16.

⁸³ CTH 323.1.A; VBoT 58 Ay. IV 36-39. Hoffner, *Hittite Myths*, 27-30; E. Rieken et al. (ed.), *hethiter.net*: CTH 323.1 (INTR 2009-08-12).

⁸⁴ 'Kadın müzisyen ve kült personeli'. HW², 548-554; HED H, 280-281; HEG A-H, 234. Detaylı bilgi için bkz. Pecchioli Daddi, *Mestieri*, 385-388.

⁸⁵ CTH 528.14; KBo 2.13 Öy. 11-20. Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults (SBL 40)*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2018), 218-221.

⁸⁶ CTH 526.18; KUB 17.35 Öy. II 16'-19'. Charles W. Carter, *Hittite Cult-Inventories*, (Chicago: The University of Chicago, 1962), 123-153; Cammarosano, *Local Cults*, 162-207.

yapılır. Akşam vaktindeyse Fırtına Tanrısının Adamı tarafından Nerik'in Fırtına Tanrısı çağrılır.⁸⁷

nekuz mehur vaktinde sunu yapılan ilahlar arasında Tanrıça Hannahanna, Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı ve Dağ Tanrıları vardır. Ayrıca günün bu bölümünde yapılan arındırma ritüeli (*šeHELLİŞki*) için metinlerde sıklıkla *şinapši*- evinin kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu durumu destekler şekilde Haas ve Wilhelm de söz konusu yapıyı arındırma evi olarak tercüme eder.⁸⁸ Son olarak metinlerde *şinapši*- evi dışında akşam vaktindeki uygulamalar için kullanılan mekânlar arasında *daḥanga*- evinin ve ritüel için hazırlanan çadırın bulunduğunu söylemek mümkündür.

Hitit metinlerinde *mehur* ile kurulan ve günün belli bir dilimine karşılık gelen bir diğer ifade 'meşale vakti' anlamındaki ^{GIŞ}*zuppari- mehur* kalıbıdır.⁸⁹ Akşam vaktiyle ilişkilendirebileceğimiz bu zaman tanımlaması meşalenin aydınlatıcı etkisinden yararlanan karanlık bir vakti tanımlamak için kullanılır. Bu duruma ilk örnek sonbaharda kutlanan *nuntariyaşha* bayramı metninde geçer. Metne göre saray nazırlarının başı, kendisini temizledikten sonra Hannu'nun evinden/tapınağından çıkar ve kralın önünden geçerek *ḥalentuua*- evine gider. 'Meşale yakma vakti geldiğindeyse (*maḥḥan*=*ma* ^{GIŞ}*zuppariyaş lukkiuuaş mehur tiezi*)' *ḥalentuua*- evinden çıkar ve yeniden Hannu'nun evine/tapınağına gider ve burada ellerini yıklar.⁹⁰ Metinde geçen 'meşale yakma vakti geldiğinde' ifadesi, gün ışığının meşale kullanımını gerektirecek kadar zayıf olduğu zaman için kullanılmış olmalıdır. Otten, meşale vaktinin 'akşam alaca karanlığı' olduğunu öne sürer.⁹¹ Nakamura da bu yorumu destekler ve Otten'in önerisine yer verir.⁹²

Meşale vaktine bir diğer örnek kraliyet çiftinin arındırılmasına hizmet eden ritüel metninden gelir. Zıpatlı Hattuşili tarafından yapılan bu ritüele ait tablet kataloğu metninde meşale vakti ifadesi kullanılır. Dardano, burada

⁸⁷ CTH 672.D; KBo 2.4 Öy. I 23-28. Haas, *Nerik*, 279-292; Součková, "Edikt von Tuthaliia IV", 279-300.

⁸⁸ Haas ve Wilhelm, *Rituale aus Kizzuwatna*, 36-38.

⁸⁹ *zuppari*-, genellikle aḥşap (GIŞ) önbeltirteciyle kullanılır ve Akadca *dipāru(m)*, Hurrice *tiyari*- kelimeleriyle eşitlenir. Bayram metinlerinde sıkça geçer. HW, 263; Ünal, *Hititçe*, 827; CAD D, 156-157; Haas, *Materia Magica*, 170-172. *zuppari*-nin filolojik incelemesi için bkz. Heinrich Otten, *Materialien zum hethitischen Lexikon (StBoT 15)*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971), 6-10.

⁹⁰ CTH 626.8.I; KBo 55.235 x+1-12'. Mitsuo Nakamura, *Das hethitische nuntariyaşha-Fest (PIHANS 94)*, (Leiden: Brill, 2002), 248-249.

⁹¹ Otten, *Materialien*, 17.

⁹² Nakamura, *nuntariyaşha-Fest*, 131.

geçen ^{GIŞ}*zuppariyaş mehur* tamlamasını akşam vakti olarak tercüme eder.⁹³ Metinde şu ifadeler geçer:

“(5) *Zalpuva ülkesindeki Zipatta kentinin Yaşlı Adamı Zuvakippi'nin* (6) *oğlu Hattuşili'nin 3. tableti.* (7) **Meşale vakti** geldiğinde kralı ve kraliçeyi (kültürel olarak) (8) *arındırır.*”⁹⁴

Hem *nuntariyaşha* bayramı metninde hem de kraliyet çiftinin arındırılması için yapılan ritüelde meşale vaktindeki uygulamaların ortak olması dikkat çekicidir. Tıpkı *nekuz* vaktinde olduğu gibi bu vakitte de arındırma ritüeli uygulanır. Öte yandan Akad metinlerinde de benzer bir kullanım söz konusudur. Akadca bir ritüel metninde geçen *simēn zīqtu* ifadesi ‘akşam alaca karanlığı’ anlamına gelir. Bu ifadenin geçtiği bir metinde gün batımının başlangıcında, meşale vaktinde, meşalelerin yakılarak saraya götürüldüğü ve bir hizmetçinin meşale söner sönmez onu tutuşturma tahtasıyla yaktığı belirtilir.⁹⁵ Akad metinlerinde kullanılan *simēn zīqtu* ile Hitit metinlerinde geçen ^{GIŞ}*zuppari- mehur* kavramları günün aynı zamanını ifade etmiş olmalıdır.

Sonuç

Hititlerin *mehur* ile ifade ettiği zaman olgusunun çok yönlü bir kullanımı vardır. Yukarıdaki satırlarda verilen örneklerden yola çıkarak Hititlerin zaman algısında *mehur* ifadesiyle daha çok gelecek olan bir zaman tanımlandığı söylenebilir. Bu bakımdan zamanı tanımlamak için en sık kullanılan eylemler *iya-* ve *tiya-* gibi hareket bildiren fiillerdir. Ancak bu fiillerin genellikle gelecek zamanı da karşılayan geniş zaman çekiminde kullanıldıklarını belirtmek gerekir.

⁹³ Dardano, *Tontafelkataloge*, 109 dipnot 15.

⁹⁴ CTH 734.9; “(5) *DUP-PI* ^{3KAM} *ša* ^m*Ha-at-tu-ši-li* DUMU ^m*Zu-ya-ki-ip-x* [(6) *LÚ MUNUSŠU.GI URU* *Zi-i-pa-at-ta* KUR ^{URU} *Za-al-pu-ya* (7) *ma-a-an* ^{GIŞ} *zu-up-pa-ri-ia-aš me-e-ḥur* LUGAL-*un* MUNUS.LUGAL-*an-na* (8) *pár-ku-nu-uz-zi*” (KBo 21.82 Ay. IV 5'-8'. Otten, *Materialen*, 32). KBo 21.82 Ay. IV 6' satırında geçen ve burada ‘Yaşlı Adam’ olarak tercüme edilen *LÚ MUNUSŠU.GI* ifadesindeki MUNUS Sümerogramı gerek olmadığı halde kâtip tarafından yazılmıştır. Görke, bunun bir yazım hatası olduğu görüşündedir. Susanne Görke, “Provenienzangaben in hethitischen Ritualeinleitungen—ein jüngerer Phänomen?”, *Altorientalische Forschungen* 34/2, (2007): 204 dipnot 2. Öte yandan metnin duplikatında da ‘meşale vakti’ ifadesi geçer. CTH 278.1; “(x+1) [*pár-ku-nu²-]uz-zi* [(-) (2) [x DUB *A-ḪA-AT* ^m*Ha-a*] *t-tu-ši-li* DUMU ^m*Zu-ya*] *a-ki-ip-pi* (3) [*ma-a-an* ^{GIŞ} *z*] *u-up-pa-ri-ia-aš me-ḥu-ur*” “(2) [*Tablet: Zuvakippi'nin oğlu Hattuşili'nin sözü.* (3) *Meşale vaktinde.*” (KBo 31.1 Ay. III x+1-3'. Dardano, *Tontafelkataloge*, 190-209).

⁹⁵ Metin için bkz. MVAG 41/3 64 Ay. III 37 vd. Akad metinlerinde geçen ‘meşale vakti’ ifadesi hakkında detaylı bilgi için bkz. CAD Z, 133.

Öte yandan *meħur* ifadesi zamanı tanımlamasının yanında yılın ya da günün belli bir dönemini ifade etmek için de kullanılmıştır. Bu makalede yılın belli bir dönemine karşılık gelen ve *meħur* ile kullanılan zaman tanımları için kimi önerilerde bulunulmuştur. Bunlar; Mart-Ağustos arasında olduğu düşünülen leylek zamanı (*laħanza*-^(MUSEN) *meħur*), ilkbahar mevsiminin başlangıcında olabileceği düşünülen çiğdem bitkisi zamanı (AN.TAĖ.ŞUM^{SAR} *meħur*), Temmuz-Ağustos arasına denk geldiği düşünülen küplerin tahılla doldurulduğu zaman (*maħħan* MU.KAM-za *tiyazi šeliaš šunnumanzi*), genellikle Mart ayında olduğu düşünülen (hayvanların) doğum zamanı (*ħaššannaš meħur*) kalıplarıdır.

Hitit metinlerinde zaman kelimesi günün belli bölümlerini ifade etmek için de kullanılmıştır. Bu ifadelerden en sık kullanılanları *mištiliya meħur* ve *nekuz meħur* zaman zarflarıdır. Her iki kullanımın da yoğun olarak ritüellerde geçtiği görülmüştür. *mištiliya meħur* için ‘öğleden sonra ya da öğleden sonranın akşamla birleşen vakti, güneşin ufuk çizgisinde görünmediği gurup vakti’ tanımlaması önerilmiştir. Tüm örnekleri ritüel metinlerinde geçen bu zaman ifadesi bir ritüel gününün son uygulamalarının yapıldığı vakit olarak tanımlanır ve bu bakımdan bir bitişi ya da kapanışı ifade eder. Akşam vakti anlamında kullanılan *nekuz meħur* farklı metin gruplarında geçmekle birlikte başta ritüeller olmak üzere dini metinlerde sıkça kullanılır. Bir arındırma vakti olarak düşünülen *nekuz meħur*’un gecenin kirliliği ve karanlığından önce temizlenme zamanı olarak işlev gördüğü söylenebilir. Tanrılara çeşitli sunuların da yapıldığı bu vakitteki uygulamalar için mekân olarak başta *šinaṣi*- evi olmak üzere *daħanga*- evi ve ritüel çadırı kullanılmıştır. Öte yandan akşam vaktiyle ilişkilendirilebilecek ve meşale zamanı olarak tanımlanabilecek ^{GIŠ}*zuppari*- *meħur* kalıbının da tıpkı *nekuz meħur* gibi kültürel arındırmaya hizmet eden bir zaman dilimi olduğu önerisi getirilmiştir.

Kuşkusuz bu makale Hitit toplumunun zaman algısını bütün yönleriyle ortaya koymamaktadır. Zaman konusu üzerine henüz derinlemesine bir çalışma yapılmamıştır. Bunda elbette konunun pek çok farklı boyutunun olması etkilidir. Metinlerde özellikle bazı zaman ifadelerinin birden fazla anlamda kullanılması konuyu karmaşık hale getirir. Bu bakımdan Hitit literatüründe zaman konusunda yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. "Hitit Kralı IV.(?) Tuthaliya'nın Askerî Fermanı", *Belleten* 11/43 (1947): 383-414.
- Alp, Sedat. *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte: Neue Deutungen*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Archi, Alfonso. "L'ornitomanzia ittita", *Studi micenei ed egeo-anatolici* 16, (1975), 119-180.
- Badali, Enrico ve Zeilfelder, Susanne. "Hethitisch *halkueššar*: Bedeutung und Etymologie", *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics* 104/1, (1991): 70-83.
- Barsacchi, Francesco. *Le Feste ittite del tuono: Edizione critica di CTH 631 (StudAs 12)*. Firenze: Firenze University Press, 2017.
- Bawanyeck, Daliah. *Die Rituale der Auguren (THeth 25)*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005.
- Bawanyeck, Daliah. "Arzawäische Ritualpraktike: Informationen aus Ḫattuša ", D. Prechel (ed.), *Motivation und Mechanismen des Kulturkontaktes in der späten Bronzezeit (Eothen 13)*. Firenze: LoGisma, 2005. 1-18.
- Beckman, Gary. *Hittite Birth Rituals (StBoT 29)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.
- Beckman, Gary. "A Hittite Ritual for Depression (CTH 432)", D. Groddek ve M. Zorman (ed.), *Tabularia Hethaetorum: Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag (DBH 25)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2007. 69-81.
- Beckman, Gary. "Zeit (time). B. Bei den Hethitern," *Reallexikon der Assyriologie (und Vorderasiatischen Archäologie)* 15, (2017): 248-250.
- Cammarosano, Michele. *Hittite Local Cults (SBL 40)*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2018.
- Carter, Charles W. *Hittite Cult-Inventories*. Chicago: The University of Chicago, 1962.
- Collins, Billie J. "Establishing a New Temple for the Goddess of the Night (Nr. 1.70)", W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture I*. Leiden-Boston: Brill, 2003. 173-177.
- Cornil, Pierre. "La tradition écrite des textes magiques hittites", *Ktéma* 24, (1999): 7-16.
- Dardano, Paola. *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Ḫattuša (CTH 276-282) (StBoT 47)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
- del Monte, Giuseppe. "Le «istruzioni militari di Tuthalija»", *Studi Classici e Orientali* 24, (1975): 127-140.
- del Monte, Giuseppe F. "Un rituale contro la peste. La tavola antologica KUB XLI 17 e frammenti collegati", *Egitto e Vicino Oriente* 18, (1995): 173-182.

- Engelhard, David H. *Hittite Magical Practices: An Analysis*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Brandeis: Brandeis University, 1970.
- Erkut, Sedat. “The Plant AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} and Its Festival Among the Hittites”, H. I. H. P. T. Mikasa (ed.), *Essays on Ancient Anatolian and Syrian studies in the 2nd and 1st millennium B.C (BMECCJ 4)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991. 199-205.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- Frantz-Szabó, Gabriella. “Muttergöttin. A. II. In Anatolien”, *Reallexikon der Assyriologie (und vorderasiatischen Archäologie)* 8 1/2, (1993): 516-519.
- Giorgieri, Mauro. “Zu den Treueiden mittelhethitischer Zeit”, *Altorientalische Forschungen* 32/2, (2005): 322-346.
- Gonnet, Hatice. “Un rhyton en forme de *kurša* hittite”, F. P. Daddi ve S. de Martino (ed.), *Anatolia antica: studi in memoria di Fiorella Imparati (Eothen 11)*. Firenze: LoGisma, 2001. 321-327.
- Goetze, Albrecht. *The Hittite Ritual of Tunnawi*. New Haven-Connecticut: American Oriental Society, 1938.
- Goetze, Albrecht. “On the Hittite Words for 'Year' and the Seasons and for 'Night' and 'Day'”, *Language* 27/4, (1951): 467-476.
- Görke, Susanne. “Provenienzzangaben in hethitischen Ritualeinleitungen-ein jüngerer Phänomen?“, *Altorientalische Forschungen* 34/2, (2007): 204-209.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 55 (DBH 4)*. Dresden: Verlag der TU, 2002.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription: KUB 59 (DBH 14)*. Dresden: Verlag der TU, 2004.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription: KBo 48 (DBH 38)*. Dresden: Verlag der TU, 2012.
- Güterbock, Hans G. “The Hittite Kurša ‘Hunting Bag’”, A. Leonard ve B. B. Williams (ed.), *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*. Chicago-Illinois: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1989. 113-124.
- Haas, Volkert. *Der Kult von Nerik (Studia Pohl 4)*. Roma: Päpstliches Bibelinstitut, 1970.
- Haas, Volkert. “Ein hethitisches Beschwörungsmotif aus Kizzuwatna seine Herkunft und Wanderung”, *Orientalia Nova Series* 40, (1971): 410-430.
- Haas, Volkert ve Wäfler, Markus. “Bemerkungen zu *Éḫalentu(wa)-*”, *Istanbulur Mitteilungen* 23/24, (1973–1974): 1-31.
- Haas, Volkert ve Wilhelm, Gernot. *Hurritische und luwische Rituale aus Kizzuwatna (AOATS 3; Hurritologische Studien 1)*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974.
- Haas, Volkert. “Kompositbogen und Bogenschiessen als Wettkampf im Alten Orient”, *Nikephoros* 2, (1989): 27-41.

- Haas, Volkert. *Geschichte der Hethitischen Religion*. Leiden-New York-Köln: Brill, 1994.
- Haas, Volkert. *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext (ChS 1/9)*. Roma: Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 1998.
- Haas, Volkert. *Materia Magica et Medica Hethitica*. Berlin: De Gruyter, 2003.
- Hoffner, Harry A. "Second Millenium Antecedents to the Hebrew 'Ôb", *Journal of Biblical Literature* 86/4, (1967): 385-401.
- Hoffner, Harry A. *Alimenta Hethaeorum (AOS 55)*. New Haven-Connecticut: American Oriental Society, 1974.
- Hoffner, Harry A. "Paskuwatti's ritual against sexual impotence (CTH 406)", *Aula Orientalis* 5/2, (1987): 271-287.
- Hoffner, Harry A. *Hittite Myths (2. Baskı)*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998.
- Holland, Gary B. "Nominal Sentences and the Origin of Absolute Constructions in Indo-European", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 99/2, (1999): 163-193.
- Joseph, Brian D. "On The Etymology of Hittite tuqqāri 'be visible'", Y. L. Arbeitman (ed.), *Linguistic Happening in Memory of Ben Schwartz (BCILL 42)*, (Louvain-La Neuve: Peeters, 1988). 205-213.
- Kammenhuber, Annelies. *Hippologica Hethitica*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1961.
- Kammenhuber, Annelies. *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern (THeth 7)*. Heidelberg: Carl Winter, 1976.
- Kassian, Alexei, Korolëv, Andrej ve Sidel'tsev, Andrej. *Hittite Funerary Ritual (šalliš waštaiš) (AOAT 288)*. Münster: Ugarit, 2002.
- Kellerman, Galina. "La déesse Ḫannaḫanna: son image et sa place dans les mythes anatoliens", *Hethitica* 7, (1987): 109-147.
- Klinger, Jörg. "Instruktionen und Verwandtes", M. Dietrich vd. (ed.), *Texte der Umwelt des Alten Testaments. Ergänzungslieferung*, Gütersloh: Gütersloher, 2001. 70-81.
- Kloekhorst, Alwin. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden-Boston: Brill, 2008.
- Kronasser, Heinz. *Die Umsiedlung der Schwarzen Gottheit: Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi) (OAW 241/3)*. Wien: Böhlau, 1963.
- Landsberger, Benno. "Einige unerkant gebliebene oder verkannte Nomina des Akkadischen", *Die Welt des Orients* 3/3, (1966): 246-268.
- Laroche, Emmanuel. "Études de Linguistique Anatolienne", *Revue hittite et asianique* 31, (1973): 83-99.
- Lebrun, Rene. "Textes religieux hittites de la fin de l'empire", *Hethitica* 2, (1977): 93-153.

- Lindeman, Fredrik O. “Hittite *nekuz mehur*”, A. Etter (ed.), *o-o-pe-ro-si. Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag*. Berlin-Boston: De Gruyter, 1986. 146–150.
- Marcuson, Hannah. “*Word of The Old Woman*”: *Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2016.
- McMahon, Gregory. *The Hittite State Cult of Tutelary Deities (AS 25)*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1991.
- McMahon, Gregory. “Instructions: Instructions to Priests and Temple Officials (1.83)”, W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture I*. Leiden-Boston: Brill, 2003. 217-221.
- Miller, Jared. “The *katra/i*-women in the Kizzuwatnean Rituals from Ḫattuša”, S. Parpola ve R. M. Whiting (ed.), *Sex and Gender in the Ancient Near East (RAI 47)*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2002. 423-431.
- Miller, Jared. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals (StBoT 46)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- Miller, Jared. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts (SBL 31)*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Mouton, Alice. *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolia ancienne (CHANE 28)*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Mouton, Alice. “‘Dead of Night’ in Anatolia: Hittite Night Rituals”, *Religion Compass* 2/1, (2008): 1-17.
- Mouton, Alice. *Les rituels de naissance kizzuwatniens: un exemple de rite de passage en Anatolie hittite*. Paris: de Boccard, 2008.
- Mouton, Alice. “Temporalité et spatialité dans les rites de passage de l’Anatolie hittite”, Lluís Feliu, J. Llop, A. Millet Albà ve J. Sanmartín (ed.), *Time and History in the Ancient Near East (CRRAI 56)*. Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2013. 229-244.
- Mouton, Alice. *Rites, mythes et prières hittites. Textes édités, traduits et présentés par Alice Mouton (LAPO 21)*. Paris: Les Éditions du Cerf, 2016.
- Murat, Leyla. “Kült Görevlisi Şarkıcı Kadınlar: ^{MUNUS(MEŠ)}*katra-*, ^{MUNUS(MEŠ)}*hazgara-*”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32/54, (2013): 115-133.
- Nakamura, Mitsuo. *Das hethitische nuntarriyaša-Fest (PIHANS 94)*. Leiden: Brill, 2002.
- Neu, Erich. *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen (StBoT 5)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.
- Neu, Erich. *Ein althethitisches Gewitterritual (StBoT 12)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1970.
- Neu, Erich. *Der Anitta-Text (StBoT 18)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974.
- Oettinger, Norbert. *Indo-Hittite-Hypothese und Wortbildung (IBS, Vorträge und Kleinere Schriften 37)*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1986.

- Otten, Heinrich ve Souček, Vladimír. *Ein Althethitisches Ritual für das Königspaar (StBoT 8)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969.
- Otten, Heinrich. *Materialien zum hethitischen Lexikon (StBoT 15)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971.
- Pecchioli Daddi, Franca P. *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita (Incunabula Graeca 79)*. Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1982.
- Pecchioli Daddi, Franca P. "Die mittelhethitischen *išhiul*-Texte", *Altorientalische Forschungen* 32/2, (2005): 280-290.
- Popko, Maciej. *Kultobjekte in der Hethitischen Religion*. Warschau: Uniwersytet Warszawski, 1978.
- Popko, Maciej. *Religions of Asia Minor*. Warsaw: Academic Publications, 1995.
- Puhvel, Jaan. "Of Loons and Legumes", G. Beckman, R. Beal ve G. McMahon (ed.), *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr.* Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2003. 325-328.
- Rieken, Elisabeth. *Untersuchungen zur Nominalen Stammbildung des Hethitischen (StBoT 44)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1999.
- Rizza, Alfredo. "The ritual for the Royal Couple CTH 416", M. Barbera vd. (ed.), *Syntax of non verbal predicates and numerals. Anatolistica, indoeuropeistica e oltre nelle memorie dei seminari offerti da Onofrio Carruba (anni 1997-2002) al Medesimo presentate (AAGASC series maior, 1)*. Milano: QU.A.S.A.R. S.R.L., 2011. 13-37.
- Schachner, Andreas. *Hattuša: Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*. İstanbul: Homer, 2019.
- Schindler, Jochem. "Zu hethitisch *nekuz*", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 81/3, (1967): 290-303.
- Schwemer, Daniel. "Das alttestamentliche Doppelritual 'lwt wšlmym im Horizont der hurritischen Opfertermini *ambašši* und *keldi*'", *Studies in the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* 7, (1995): 81-116.
- Schwemer, Daniel. "Rites of the AN.DAḪ.ŠUM Festival in Ḫattuša", *Mesopotamia* 52, (2017): 55-64.
- Sommer, Ferdinand ve Ehelolf, Hans. *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana: (KBo V 1 = Bo 2001): Text, Übersetzungsversuch, Erläuterungen (BoStu 10)*. Leipzig: Hinrichs, 1924.
- Souček, Vladimír. "Ein neues hethitisches Ritual gegen die Pest", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 9, (1963): 164-174.
- Součková, Jana. "Edikt von Tuthaliia IV. zugunsten des Kults des Wettergottes von Nerik", J. Klinger, E. Rieken ve C. Rüster (ed.), *Investigationes Anatolicae: Gedenkschrift für E. Neu (StBoT 52)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010. 279-300.

- Starke, Frank. *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift (StBoT 30)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985.
- Starke, Franke. *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens (StBoT 31)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- Strauß, Rita. *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*. Berlin-New York: De Gruyter, 2006.
- Süel, Aygül. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985.
- Taggar-Cohen, Ada. *Hittite Priesthood (Theth 26)*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2006.
- Taracha, Piotr. *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthalija (CTH *488.4) und verwandte Texte (CHANE 5)*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2000.
- Taracha, Piotr. "Anatolian Hannahanna and Mesopotamian DINGIR.MAH", J. Klinger, E. Rieken ve C. Rüster (ed.), *Investigationes Anatolicae: Gedenkschrift für E. Neu (StBoT 52)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010. 301-310
- Taracha, Piotr. "Hittite ^Éhalentuwa- Revisited", *Altorientalische Forschungen* 44/1, (2017): 101-110.
- Trabazo, José V. G. *Textos Religiosos Hitita: Mitos, Plegarias y Rituales (BCBO 6)*. Madrid: Editorial Trotta, 2002.
- Trémouille, Marie-Claude. "Un objet culturel: le šeḫelliški", *Studi micenei ed egeo-anatolici* 38, (1996): 73-93.
- Ünal, Ahmet. "Zum Status der Augures bei den Hethitern", *Revue Hittite et Asiatique* 31, (1973): 27-56.
- Ünal, Ahmet. *Ḫattušili III. (THeth 4)*. Heidelberg: Carl Winter, 1974.
- Ünal, Ahmet. *Hittite Çok Dilli El Sözlüğü*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2007.
- Van Gessel, Ben H. L. *Onomasticon of the Hittite Pantheon (HbOr I/33)*. Leiden-New York-Köln: Brill, 1998.
- Wegner, Ilse. *Hurritisch. Eine Einführung*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2000.
- Wilhelm, Gernot. "Ḫubrušhi", *Reallexikon der Assyriologie (und vorderasiatischen Archäologie)* 4, (1972-1975): 478.

